

DOI: 10.21005/pif.2022.51.E-02

TYOLOGY AND ANALYSIS OF SACRAL WOODEN ARCHITECTURE IN THE LUBUSKIE VOIVODSHIP

TYOLOGIA I ANALIZA SAKRALNEJ ARCHITEKTURY DREWNIANEJ NA TERENIE WOJEWÓDZTWA LUBUSKIEGO

Halina Rutyna

Associates prof.

Author's Orcid number: 0000-0003-3853-6014

West Pomeranian University of Technology in Szczecin, Poland
Faculty of Architecture, Department of History and Theory of Architecture

ABSTRACT

The article presents research on the architecture and construction of wooden churches in the Lubuskie voivodeship, which form a large group of historical buildings. Some of them are monuments of high rank, both in terms of age and stylistic value, design solutions and equipment. The remaining ones are characterized by the common historical value of the wooden cultural heritage, which emphasizes the role of the local building tradition and the originality of the log and half-timbered architecture. The article presents seven types of wood and characterizes each of them. All researched monuments are under conservation protection. Most of them are renovated on an ongoing basis, and a few have undergone complete conservation, revalorization and revitalization in recent years.

Key words: wooden architecture, half-timbered structure, monuments of the Lubuskie voivodeship.

STRESZCZENIE

Artykuł przedstawia badania architektury i budownictwa drewnianych kościołów na terenie województwa lubuskiego, które tworzą dużą grupę historycznych obiektów. Niektóre z nich są zabytkami o wysokiej randze, zarówno pod względem wieku, jak i wartości stylistycznej, rozwiązań konstrukcyjnych oraz wyposażenia. Pozostałe charakteryzuje wspólna historyczna wartość drewnianego dziedzictwa kulturowego, która podkreśla rolę miejscowej tradycji budowlanej oraz oryginalność architektury zrębowej i szachulcowej. Artykuł prezentuje dwie typologie kościołów na terenie województwa lubuskiego: pierwsza określa rodzaj konstrukcji, a druga grupuje względem kompozycji architektonicznej bryły. Część drewnianych kościołów jest na bieżąco remontowana, a nieliczne w ostatnich latach zostały poddane kompletnej konserwacji, rewaloryzacji i rewitalizacji.

Słowa kluczowe: kościoły drewniane, konstrukcja zrębowa, konstrukcja szachulcowa, zabytki województwa lubuskiego.

1. INTRODUCTION

The Lubuskie voivodeship had significant resources of wooden architecture. Many churches have been built in history, especially rural ones, built in carcass and post-and-beam structures. The oldest church dates back from the end of the fourteenth century, and the youngest from the mid-nineteenth century, when the selected ones were decorated with bell towers. Unfortunately, from the post-war period to the end of the 20th century, the wooden architecture was not well protected and managed. As a consequence, part of the skeleton construction resources has irretrievably disappeared, and another part remains in an insufficient technical condition to this day and has been waiting for decades for a comprehensive intervention to protect historic structures with fear of an emergency due to extensive biological corrosion. All examined monuments are functional in accordance with their original sacred function and under strict conservation protection, which does not allow them to disappear from the map of the cultural heritage of the region. The exception is one object, excluded from use - the church in Przeborów, which has been in ruins for years without any security, and now also without windows. A significant part of the examined churches is renovated on an ongoing basis, and few of them in the 21st century have undergone comprehensive conservation or partial revitalization. Monument protection undertaken in the last decade has managed to save only a part of the old heritage.

The article presents two typologies of wooden churches in the Lubuskie voivodeship: the first takes into account the criterion of the type of construction used, and the second divides the resources into seven groups, examining the architectural composition of churches and characterizing each type separately.

Wooden sacred architecture is to some extent a variety of solutions, creating a large group of buildings, often without any distinct style features. 451 churches have been entered into the register of monuments in the Lubuskie voivodeship. These are monuments representing all eras and styles. It should be noted that as many as 52 objects are monuments of wooden architecture. They form three groups of wooden churches, which are built in a carcass or half-timbered structure, sometimes in a mixed system, combining both structures.

There is a large group of unrecognized wooden churches that have been excluded from the study. It should be remembered that not all wooden churches have been entered into the register of monuments so far, so it should be expected that the given number of approx. 50 objects is much larger, so in the future the list of wooden churches in the Lubuskie voivodeship will have to be extended if they do not suffer construction disasters or total biological corrosion.

The largest number of wooden churches is located in the northern and central part of the Lubuskie voivodeship: in the Gorzów county - 10 half-timbered churches, in the Świebodzin county – 4 or 5 log churches and 4 or 5 half-timbered churches, in the Sulęcín county - 6 half-timbered churches, in the Strzelce-Drezdenko county and 5 half-timbered churches. On the other hand, the smallest number of wooden churches is present in southern countrys: Nowa Sól and Wschowa, one in each of them. It is worth emphasizing that the oldest 14th-century framework churches and later rebuilt ones are located only in the Świebodzin county (Tab. 1).

1.1. The current state of knowledge

Scientific literature related to wooden architecture in the Lubuskie voivodeship is modest. Current publications present fragmentary research on sacred architecture, possibly on their surroundings – rural and urban layouts. So far, a significant part of this modest cultural heritage has not been in the sphere of interest of researchers, historians of architecture and art, and conservators of monuments.

Tab. 1. Quantitative list of wooden churches in poviats of the Lubuskie voivodship
 Tab. 1. Ilościowy wykaz kościołów drewnianych w powiatach województwa lubuskiego

No	Country	Location of a monument on the map of the Lubuskie voivodship	GROUP 1 quantity churches made in log construction	GROUP 2 quantity "hybrid" churches in a mixed system	GROUP 3 quantity churches half-timbered	The name of the locality with a wooden church entered in the register of monuments
Nr	Powiat	Położenie zabytku na mapie województwa Lubuskiego	GRUPA 1 liczba kościołów zrębowych	GRUPA 2 liczba kościołów "hybrydowych" w mieszanej konstrukcji	GRUPA 3 liczba kościołów szachulcowych	Nazwa miejscowości z drewnianym kościołem wpisanym do rejestru zabytków
1	Gorzów Wlkp.	North / Powiat północny	---	---	10	Brzeżno, Chwałowice, Gralewo, Janczewo, Mosina, Oksza, Stare Polichno, Santoczno, Świerkocin, Wysoka
2	Krośno	South / Powiat południowy	---	1	5	Grabin, Osiecznica, Rybaki, Rzeczyca, Trzebule, Witaszkowo
3	Międzyrzecz	center / Powiat środkowy	---	1	---	Gorzycza, Kalsko, Krobielewo, Sękowice, Święty Wojciech
4	Nowa Sól	South / Powiat południowy	---	---	1	Lubięcín
5	Słubice	center / Powiat środkowy	---	---	3	Lubiechna Mała, Radachów, Radzików
6	Strzelce-Drezdenko	north/ Powiat północny	---	---	5	Karwin, Lubiaków, Pielice, Przeborowo, Przynotecko
7	Sulęcín	center / Powiat środkowy	---	---	6	Chartów, Gądków Mały, Grabów, Kołczyn, Pniów, Rudna
8	Świebodzin	center / Powiat środkowy	4 or 5 / 4 lub 5	---	4 or 5 / 4 lub 5	Boryszyn, Chlastawa, Kosieczyn, Międzylesie, Mostki, Niedźwiedz, Nowa Wioska, Pożrzadło, Rokitnica, Żelechów
9	Wschowa	South / Powiat południowy	---	---	1	Stare Drzewce
10	Zielona Góra	South / Powiat południowy	---	1	3	Bojadła, Klępsk, Lipno, Zielona Góra
11	Żagań	South / Powiat południowy	---	---	1	Chocicz
			5	3	44	altogether: 52 wooden churches / łącznie: 52 kościołów drewnianych

Monographic studies, synthetically treating the cultural heritage of the region, include the collective work edited by Michał Szczaniecki and Stanisława Zajchowska, entitled *Ziemia Lubuska*, dating from 1950, and *Studies on the beginnings and layout of cities along the middle Odra and lower Warta rivers*. The latter is a collective work edited by Zdzisław Kaczmarczyk and Andrzej Wędzki from 1970. The historic architecture of the southern part of the voivodship and its capital city were

presented by Stanisław Kowalski in the publication "Monuments of the Zielona Góra voivodship" from 1987. Recalling the above claims that the majority of wooden churches are located in the northern and central parts of the region, it should be noted that this location does not coincide with the research area of S. Kowalski, except for the monuments of Zielona Góra. The publication of Iwona Peryt-Gierasimczuk entitled "Czas architektura saved" published in 1998, which characterized the historical value of the monuments in this region, is an attempt to present selected monuments of the former Zielona Góra Province. Among the current researchers of the monuments of the Lubuskie Region there are three authors dealing with historical and conservation issues, including: Izabela Ciesielska, Wojciech Eckert and Barbara Bielinis-Kopeć, who has been the Lubuskie Provincial Conservator of Monuments in Zielona Góra since 2005. Is the author of the study entitled "Characteristics of the architectural monuments of the Lubuskie voivodeship", in which a few paragraphs of the study concern wooden architecture (LWKZ, 2022). Thanks to the Lubuskie Conservator, from the beginning of the 21st century, "Lubuskie Conservation Materials" (hereinafter abbreviated as LMK) has been issued, in which regional monuments and issues of their protection are presented. In 2015, a publication by Barbara Bielinis-Kopeć entitled "Renovation and conservation works in the church of St. Families in Sękowoice" (LMK, 2015, vol. 12), and in 2021 an article entitled "Skeletal churches in the cultural landscape of the Warta Riversides" (LMK, 2021, vol. 19), In the same volume of the journal, researchers from the Nicolaus Copernicus University in Toruń, Ulrich Schaaf and Maciej Prarat, in the article entitled "The history of construction transformations of the half-timbered church in Kalsko in the years 1692–93 in the light of architectural research" (LMK, 2021, vol. 19), presented their research on the chronological stratification divided into four stages of construction of this unique wooden church in the Lubuskie region. Also in this volume, the architects Ksawery Czyński and Artur Suszek presented their original study entitled "Inventory of structural elements of the church. The Visitation of the Blessed Virgin Mary in Klępsk" (LMK, 2021, vol. 19), showing the stratigraphy of the carcass and half-timbered structures made in the form of a comprehensive and modern measurement documentation as a record of comprehensive as-built documentation of the revalorised temple at the rank of a Historical Monument. This collective publication of 2012 also included an article by Iwona Ciesielska entitled "Architecture of the first half of the 20th century in Zielona Góra" (LMK, 2012, vol. 19). In turn, Wojciech Eckert made his theoretical and practical contribution to the conservation of monuments, when in 2011, in a review article published by the Krakow University of Technology, he presented his original research and conservation commitment in saving historic sacred architecture, entitled "Wooden churches of the Lubuskie Voivodeship. The durability of architecture is a guarantee of a lasting spirit". An almost encyclopedic study on wooden architecture entered in the register of monuments in this area was prepared by Małgorzata Szymańska-Dereń, an employee of the Provincial Office for Monuments Protection in Zielona Góra. Taking advantage of direct access to the archives of the Lubuskie Provincial Conservator of Monuments in 2009, she wrote a publication entitled "Framework and skeleton churches in the Lubuskie voivodeship" (Eckert W. 2011). In the previous issue of the journal "Przestrzeń i Forma", the author Halina Rutyna published a review article on "The historical value of the cultural heritage of wooden architecture in Zielona Góra", including: sacred architecture, multi-family housing and villas in the capital of the Lubuskie voivodeship (Rutyna, 2022). Despite the presented state of knowledge, the discussed topic still remains a broad research field that urgently requires scientific research. The current modest state of research is due to the fact that the historic architecture of the Lubuskie voivodeship remained outside the area of comprehensive research after World War II. It was the result of three factors. Firstly, the region was treated as peripheral, complicated, and therefore difficult to study, as it was characterized by a heterogeneous historical past. Second: it had a foreign - German cultural heritage. Thirdly, the region lacked a scientific and academic center for decades that would radiate throughout the voivodeship and mobilize to research and conservation activities.

1.2. The aim of the research

The aim of the research is to define the typology of sacred wooden architecture in the Lubuskie voivodeship, to determine the scale of resources, to characterize the formal features of log and frame churches, and to the value of wooden architecture that was created in different periods of

history. The article emphasizes the value of the historic structure, which has a significant impact on the shape of the body and the way of ornamentation, e.g. formwork or lattices of external facades of churches, characteristic of carcass or frame structures in sacred architecture in the Lubuskie voivodeship.

The article presents a dozen or so projects of log and half-timbered churches in Lubuskie, which were arranged in seven formal groups, usually divided into two subgroups (e.g. II A and II B), assuming the layout of the church plan related to the structure of the building as the basic criterion for ordering. For each group and for individual solutions, a harmonious urban and architectural relationship should be noted, illustrating the mutual influence of the church and the surrounding area on the historically shaped landscape. The fundamental goal of modern monument protection is to preserve the broadly understood cultural landscape. *Its inseparable element and the most closely integrated with it is wooden architecture, which has been co-creating it since the dawn of history* (Szałygin, 2013, p. 283).

1.3. Research method

In order to achieve the research goals, a comparative analysis was carried out, enabling the division into groups, defining the typology on the basis of two criteria: the type of structure and the spatial arrangement of the architectural solid. Applied:

- initial division - according to the application of the structural system;
- a detailed breakdown in which the analysis of selected examples focuses on the development of the external form of wooden architecture. These forms appeared under the influence of the location, historical, socio-political conditions, and the architectural fashions of a given epoch.

The implementation was made using the case study method. The review of examples of wooden churches is divided into thematic parts, where each part describes the architectural monuments of a given type of wooden architecture. Moreover, an analysis of the literature on the subject was performed, as well as an analysis of references to the theory of wooden architecture, town planning and urban landscape with architecture built in a wooden skeleton or decorated with wood. The theoretical research was supported by case studies and analyzes performed at their location (*in situ*) and an evaluation process in comparative summaries. The examined objects were selected on the basis of a previously formulated classification of wooden architecture from the Lubuskie voivodeship.

The discussed topic still remains a wide field of research, which urgently requires scientific research. The modest state of research so far results from the fact that the historic architecture of the Lubuskie voivodeship has remained outside the area of comprehensive research. This was the result of two factors. Firstly: after World War II, the region was treated as a peripheral region, characterized by a heterogeneous historical past and foreign cultural heritage. Secondly, for decades there has not been a strong scientific, academic and artistic center in this area, which would radiate to the entire voivodeship, mobilizing for scientific research and conservation activities at specific monuments.

2. TRADITIONAL TECHNIQUE OF CARTRIDGE, TILE AND ROOF CONSTRUCTION

In the early Middle Ages, the log construction was dominant. However, in the territory of the Lubuskie voivodeship, still in the 17th century, framework churches were built (in Boryszyn, Nowa Wioska and Niedźwiedź). *The bolt technique appeared in the late Middle Ages. The checkerboard was especially popular in the 17th and 19th centuries in alpine construction, but also throughout Western Europe. In Poland, the half-timbered timber found a wide application in rural areas and in urban areas of the north-west, especially in Pomerania* (Rutyna H. 2022, p. 337). It was a good technology for the development of architecture, erected quickly, cheaply, with available material and simple tools, in a construction technique proven for centuries. The popularization of frame construction, including half-timbered construction, resulted from the construction economy, because log construction required much more wood.

For six centuries, architecture and timber construction have been, and still are, served by countless resources of natural building materials in green areas rich in forests and primeval forests. Zielona Góra is not only green by name, but also has forest complexes in its closer and more distant surroundings: Bory Zielonogórskie, Puszcza Lubuską, Bory Dolnośląskie. In the past centuries, the freedom to obtain building material and the ability to process it with simple tools, with a simultaneous shortage of stone in the lowlands, was important. These conditions determined the universality of wooden construction, the development of forms and details of architecture, and the development of regional and supra-regional features, important for the entire European culture.

2.1. Log construction

The log structure, also known as the log structure, was intended for building walls. The wall folds made of horizontally arranged wreaths made of wooden beams joined to form a framework at the corners (nodes). The beams overlap at the corners thanks to the appropriate cutouts. A characteristic feature of most of these buildings are the ends of the beams protruding in the corners, the so-called remnants. The length of the log wall varied from 4 to 6 m, and the shape of the logs varied. The following were used: logs, half-boards, rectangular or rectangular beams with a cut edge. There are 2 cm gaps between the beams, which in the past were filled mainly with moss, straw, rope, tow, shavings and heather. From the outside, the beams have chamfered edges, which facilitates the sealing process. Beams lying on one another are usually connected with oak pegs – tables, protecting them from shifting. The ceiling beams or rafters rest on the highest beam of the log wall, the so-called cap ball. The inner walls are connected with the outer ones by means of a half-Tee dovetail lock. Long walls tend to warp when narrow width beams are used. To prevent this from happening, vertical, double-sided tongs, the so-called foxes, fastened together with screws or by introducing connectors with pins in the sections between the cogs (Tłoczek, 1980, p. 35). This is how houses and churches were built in Slavic times. This technology is continued to this day in regions with rich carpentry traditions, e.g. in Podhale, Kurpie and Ukraine.

2.2. Half-timbered construction

The knight is often referred to as "fachwerk" or "professional", borrowed from German. The half-timbered construction is a type of timber frame wall, where the vertical support elements are columns and the horizontal elements are transoms; there is a sill at the bottom, and a cap under the eaves. Additionally in the corner fields there are coexisting obliquely arranged components - struts and swords. The interconnected parts form the load-bearing skeleton of the building, in which the individual truss fields were filled with logs, braids made of twigs, skates or reed stalks. As a result of this specific construction technique, an architecture was created with 'checkered' façades, a chessboard with quite regular fields, close to a square. Fields filled with clay with chaff, usually plastered in white and rhythmic with dark columns, beams, diagonal braces, usually made of oak wood.

2.3. Half-timbered buildings

The term "half-timbered wall" is also associated with the Prussian cultural circle, which is incorrectly identified with the timber frame. In the case of half-timbered walls, the inter-beam fields are filled with ceramic brick (sometimes it is plastered), not with clay. A misinterpretation of the wall type appears when the half-timbered wall is plastered, then it is difficult to distinguish it from a distance from a timber frame. More often, however, especially in Pomeranian or West Pomeranian literature, the general term "half-timbered construction", "post-beam" or colloquially "half-timbered construction" is used. *The half-timbered technique of building architectural objects is the creation of walls whose skeleton is made of wood, most often oak or pine, and its filling was made of ceramic or raw (unfired) brick, or clay* (Nowakowski and Witek, 2012, p. 7). Recognition by an expert of the type of building material, as well as the method of its processing, makes it possible to recognize the dating of a historic building.

3. LOCATION AND HISTORICAL CONDITIONS OF THE DEVELOPMENT OF WOODEN ARCHITECTURE IN THE LUBUSKIE VOIVODSHIP

The Lubuskie voivodeship is a territory that includes lands of different historical and geographical affiliation, and thus a diverse and rich historical heritage preserved in material cultural heritage. These are the areas of Silesia, Greater Poland, Lower Lusatia, Border Marchia and Brandenburg Marchia. The fact that particular areas belonged to different states and religious transformations had a huge impact on the sacred architecture of today's Lubuskie Province. From the beginning of the 16th century (the period when the reform movement was born), the greater part of the region was subordinated to three countries, which treated religious issues and issues of religious freedom differently. Wschowa, Międzyrzecz and Babimojska lands were characterized by religious tolerance. *Strong support for the Catholic Church was visible in the areas belonging to the Habsburgs, i.e. the former Zielona Góra county and the northern part of the Świebodzin county. The influence of Protestantism was visible in the areas subordinate to the Hohenzollerns, i.e. the Torzym, Gorzów, Strzelce-Drezdenko and Krosno counties* (Eckert, 2011, p. 111).

The old craftsmen were able to preserve the local tradition by capturing the patterns of the neighboring countries and historical regions. In this way, they created an individual, separate method of shaping forms with unique features, worthy of both protection and dissemination. *The characteristic type of half-timbered architecture found in the Lubuskie region is an integral part of the common tradition of wooden architecture. The log architecture, then half-timbered and half-timbered architecture, as a pattern borrowed from "imported from the West", enriched the diversity of native wooden construction and inspired new patterns to blend in with the local tradition. For several centuries, there was a process of constant stylistic rotation in search of a new quality of wooden architecture and improved methods of wooden construction* (Rutyna, 2022, p 338).

The capital of the Lubuskie voivodeship lies on the former international road and rail route connecting Scandinavia with southern Europe. The city is historically part of Lower Silesia, lying on its northern border. That is why the main cultural ties connect it with Głogów, Legnica, Świdnica and Wrocław. Especially examples of a half-timbered structure filled with earth can be found in the neighboring areas - in Lower Silesia and Greater Poland. Over the centuries, various regional building techniques have developed, typical for the areas concerned regardless of changing borders. Zielona Góra, as a city of Silesia, was part of the Legnica Region, which was part of the Prussian Province of Silesia. A bond was established in the Prussian period with Wielkopolska (especially Koźuchów) and Kujawy, where there were large resources of half-timbered construction. The city had the weakest contacts with Warsaw and Krakow, but excellent contacts with Brandenburg, when in 1618 the Lubuskie region became part of the Union of Brandenburg-Prussia, and from 1701 the Kingdom of Prussia. In the 17th century, the region suffered from the Thirty Years' War. The situation after the Thirty Years' War turned out to be particularly difficult, as it brought large contributions and destruction, which aggravated the deterioration of the material living conditions of peasants and made it a common phenomenon, which also affected religious buildings. From 1741 the region was within the borders of the Kingdom of Prussia, and in 1871 it was within the borders of the German Empire. In the 18th and 19th centuries, Prussia became the strongest state of the Reich (History of Zielona Góra, 2012, vol.1, p. 123).

The political changes that took place in May 1945 made the German region transform into the Polish land of Lubuskie, in a way returning to the mentality of the Slavic Lubusz inhabitants. As a result of the repatriation, the city's population, its culture, cultural, aesthetic and spatial patterns changed. Proven traditional construction methods, often repetitive design and execution solutions have an impact today on accepting or rejecting the value of someone else's unknown cultural heritage, as well as on conservation techniques and strategies.

Cultural heritage can have different meanings. The same object may be of great value to one group of inhabitants, proud of its heritage, while to another community it may be incomprehensible and alien. This semantical duality also applies to the wooden cultural heritage in the Lubuskie voivodeship. The political changes that took place in May 1945 transformed the German Grünberg into Polish Zielona Góra (Rutyna, 2022, p. 351). As a result of the repatriation, the city's population, its culture, cultural, aesthetic and spatial patterns changed (Arlet P., 2012, s.13). Proven traditional

building methods, often repetitive design and construction solutions, have an impact today on the acceptance or rejection of the historical value of cultural heritage and on conservation techniques and strategies.

4. CONDITION OF THE WOODEN CULTURAL HERITAGE

The current state of preservation of wooden churches in the Lubuskie voivodeship is varied. After World War II, Protestant churches were converted into Catholic churches, which in some cases resulted in the need to reorganize and introduce new equipment to their interiors. The post-war condition of sacred buildings in comparison with other historic buildings in the Lubuskie Province was good. The undertaken renovations were usually partial activities, usually carried out not vigorously enough. In the last decades of the 20th century, the technical condition of many wooden churches in Lubuskie clearly deteriorated. The analyzed examples presented in the article show that in a group of 52 historic wooden churches located in the Lubuskie Voivodeship, [...] *a large part may be at risk of a construction disaster. They look good from the outside. Whitewashed walls and preserved dark wood give the impression that these objects are in good technical condition. However, based on the presented examples, it is often not the case. Renovation of the interiors of these temples, maintenance of furnishings, appliances, sculptures, paintings, and polychromes will only be possible if the structures of these churches are adequately durable* (Eckert, 2011, p. 114). At present, the technical condition of many buildings is questionable, mainly due to numerous biological corrosion centers (insects, fungi, molds). In the near future, it will be necessary to carry out technical and mycological expertise in all wooden churches with a modern record. Expert opinions will determine the degree of technical wear of the structure. On the basis of a detailed diagnosis, a detailed design for repairs and strengthening of historic structures may be prepared, a program of restoration works to save wood, possibly plaster, masonry and stone elements, as well as interior paintings made on a wooden substrate. The main goal is to pass on to the next generations is wooden authentic wooden temples, historic iconographic programs and original equipment of temples along with its structures, so that they will survive the next hundreds of years. Wooden churches in the Lubuskie voivodeship constitute a group of objects of exceptional historical, artistic and scientific value. Therefore, it is urgent to intensify research work related to this group of monuments.

5. TYPOLOGY OF WOODEN CHURCHES TYPOLOGY AND SPECIFICITY OF WOODEN CHURCHES IN THE LUBUSKA LAND

In the Middle Ages, structurally homogeneous sacral buildings were erected in the Lubuskie region. Later, from the 16th century, the existing churches were rebuilt, resulting in a mixed structure in which the carcass construction was combined with the half-timbered one. However, in the 17th century, a homogeneous half-timbered construction was mainly used, and a little later - during the 18th and 19th centuries, the skeleton structure was sometimes combined with a brick structure. The outside churches were decorated with a characteristic design: vertical decking (most often the façade of the tower), lattice of wooden fields according to the division and drawing of the frame structure, with or without braces, and a plaster or brick facade texture.

The study attempted to distinguish the types of wooden architecture and construction among the basic types of sacred buildings constituting the basis for shaping urban and rural space. The analysis of case studies introduces the idea of log and half-timbered architecture in order to indicate and appreciate the structural beauty, scale of wooden construction and characterize the features of local ornamentation of wooden architecture. These are building structures representing a wider group of similar status, existing for centuries in the public space of towns and villages. This status is, on the one hand, aesthetic values, noticed by the inhabitants, and on the other hand, technical solutions supported by care to preserve the durability and purity of the wood used - the basic material of the historic log architecture, half-timbered and sometimes half-timbered architecture with a ceramic filling - half-timbered wall.

5.1. The first typology takes into account the criterion of the type of structure

5.1.1. The first group of the examined churches - in the basic typological division - consists of four or five monuments erected in a log construction. These are the churches: in **Kosieczyn** from 1389-1417, **Chlastawa** from 1637, **Boryszyn** from 1648, **Nowa Wioska** from 1670 and in **Niedźwiedź** probably from the 15th century.

It should be emphasized that all the facilities listed in this group are located close to each other, only in the Świebodzin county.

5.1.2. The second group of the examined monuments consists of only three churches, but they are unique in their historical and architectural value. Since the 17th century, they have existed in a "hybrid" - mixed system. They were built in two stages: initially as a log structure, later partially rebuilt and connected with a new structure of a wooden frame (half-timbered). It was the result of later reconstructions made, among others after fires in the seventeenth and eighteenth centuries. The third group of monuments includes two unique churches: the first Visitation of the Blessed Virgin Mary in **Klępsk** and the second – church dedicated Bartholomew the Apostle in **Kalsko**. *The western wall of the church in Klępsk, preserved to this day, was specific date by a dendrochronological method for the period 1367-1377* (Szymańska-Dereń, 2009, p. 45). The third monument with a hybrid structure is the church of St. John the Baptist in **Trzebule**, built from 1664.

5.1.3. The third group, separate and at the same time the largest, in the number of 44 monuments - the examined half-timbered churches are churches made in the technology of wooden skeleton, sometimes with brick filling. They were built in two periods: early in the 17th - 1st half of the 19th century. The eighteenth century and late in the second half. XVIII- XIX centuries. These are buildings most often erected on the site of earlier structures, as newly erected or rebuilt after fires. A perfect example are the half-timbered churches, incl. in **Przynotecek, Gralewo, Chwałowice, Świerkocin, Krobielewo, Oksza, Sękowice** and many others. Towers were added to several of them in the 19th century (Eckert, 2011, p. 111), most often from the west.

Half-timbered churches are located mainly in the northern and central part of the Lubuskie voivodeship.

The most outstanding and characteristic solutions of monuments among the three typological groups are presented below. The first typological group is represented by the following monuments:

Church in Kosieczyn (group I)

The oldest church in this group is the church in Kosieczyn (Fig. 1). For many years related disputes continued with the date of construction of the temple. Doubts were raised by the information contained in the pre-war German literature about the year 1406 as the year of construction of the church. Even the author of the so-called he put a question mark on the white card for the monument (WUOZ cards). This has been answered in recent years and other questions. The dendrochronological research commissioned by the Lubuskie Provincial Conservator of Monuments gave interesting results (Bienis-Kopeć, 2015). The research carried out in 2006 allowed to determine the date of construction of the church in Kosieczyn in 1389. At that time, it was considered to be the oldest log church in Europe. As a result, it was confirmed that the most likely date for the construction of the temple is 1389, the turn of the fourteenth and fifteenth centuries can be taken for granted (Szymańska-Dereń, 2009, p. 50). This places this object in a number of the most culturally valuable wooden churches built in log cabin structures in Poland (Eckert, 2011, p. 111).

The roof truss of the church in Kosieczyn was made in 1417 from wood cut between 1406 and 1416. The tower, which was so far dated to the 18th century, was erected in 1431 (Szymańska-Dereń, 2009, p. 51). Eckert believes: The design has been reworked many times over the course of hundreds of years and changed. The biggest changes were introduced during the construction of the apparent vault. Fragments of the truss beams were then cut out to obtain space for this structure. This resulted in a loss of the rigidity of the truss. The expansion forces that resulted from these modernizations caused the walls of the temple to tilt outwards. The roof truss underwent

significant deformation and deformation. In the mid-twentieth century, the walls were reinforced with steel C-profiles, and finally, the southern wall was supported, the most inclined from the vertical, with diagonally mounted steel I-sections. These safeguards stopped further destruction, but their appearance was marred by a beautiful monument. This method of securing the structure of the temple walls was treated as temporary. For a newly strengthened structure. Therefore, an original project to strengthen and stiffen the roof structure has been recently developed. The system of steel ropes suspended on collar bars and rafters, to which the cut ends of the truss beams were suspended, effectively eliminated the causes causing deformation of the walls and roof. Its great advantage is that it is invisible from the outside. Temporary steel reinforcements and supports have been removed. (Eckert, 2011, p. 114). Conservation works in the church in Kosieczyn were completed in 2011. The restored monument with recovered elements of the old equipment is certainly more beautiful today and has regained the true splendor of its former wealth.

Church in Chlastawa (group I)

The wooden temple in Chlastawa (Fig. 2) together with the belfry and the cemetery constitute a unique historic religious complex. The church in Chlastawa, erected in 1637, repeats the layout of the earlier church, dating back to 1493 and burnt down in 1635, with a characteristic, unique, open, supported on one pole, binding of the roof on the joist. and is the oldest preserved wooden Protestant church in Wielkopolska (Skowron, 2014). In Chlastawa, until the 16th century, on the site of the existing branch church of Nativity of the Blessed Virgin Mary, there was a wooden chapel. To this day, the existing church in Chlastawa was built for the needs of the cult of the Evangelical church, in a situation where Protestants constituted a limited and threatened minority. Therefore, this building belonged to the so-called border churches built by Protestants in border towns. They were to enable persecuted fellow believers from nearby Silesia to participate in the services.

The construction of the new church - as the date on the beam above the altar informs - was completed in 1637, but the work on furnishing the interior continued over the next decades. The church still has the original structure of the roof truss, which is supported on one pole. The structure is carcass construction and the external façades are covered with boards. In 1655, the work was stopped due to the Swedish invasion of Poland and damage caused by the Brandenburg army. The temple was plundered, then the baptismal font and two bells were stolen. The pastor had to flee, and the next one did not arrive until 1660. The following years were, however, a period rich in gifts and foundations (History of the Church in Chlastawa), thanks to which the interior gained a rich interior and furnishings, including a polychrome founded in 1680, which covered the elements of the open roof structure and decorated the furnishings.

In 1690 a wooden belfry was erected with a gate, and in 1692 a sacristy was added. In the nineteenth century, the building fell into ruin, from which it was only lifted by the renovation carried out in 1907-11, during which an organ gallery and a tower were added. Despite later transformations, both the architecture of the buildings, as well as the interior and furnishings of the church, have retained their unique character. The deteriorating condition of the church roofing had the greatest impact on the state of preservation of the building (Skowron, 2014).

In 2014, a major conservation renovation of the roof truss began and the replacement of the degraded stave roofing with split shingle. The next stage of conservation work began in 2015 and was aimed at securing, preserving and consolidating the historic substance of the objects. These works had a positive impact on the technical condition and aesthetic value of the monuments and on the protected values of the building. *Due to the fact that the church and belfry in Chlastawa are valuable monuments of wooden architecture, with a complex, both in terms of architectural and construction, as well as conservation and technology, structure and construction, they require specialized treatments conservation works, not typical construction works. The ongoing investment will contribute both to the improvement of the technical condition of the valuable wooden church and to the protection of its unique interior* (Skowron, 2014).

Fig. 1. Kosieczyń church of the Blessed Virgin Mary in the log construction from 1389-1417 (group 1). Source: wikipedia.pl

Ryc. 1. Kosieczyń, zrębowy kościół pw. NMP z lat 1389-1417 (grupa 1). Źródło: wikipedia.pl

Fig. 2. Chlastawa, church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in a log construction from 1493-1635 (group 1). Source: autor's photo.

Ryc.2. Chlastawa, zrębowy kościół pw. Narodzenia NMP z lat 1493-1635 (grupa 1). Źródło: zdjęcie autora

Churches in Boryszyn, New Village and Niedźwiedź (group I)

To this day, three 17th-century churches have survived in the original log structure: in **Boryszyn**, **Nowa Wioska**, **Niedźwiedź**.

The first church in **Boryszyn** in the Middle Ages was built by the Knights Hospitaller (Szymańska-Dereń, 2009, p. 10), which during the early Reformation (in 1520) became an Evangelical church. In 1648, in place of this building, the present church was erected, also for the needs of the Protestant church. To the rectangular hall from the north there are two vestibules in a frame structure, and from the south a brick sacristy and a skeleton staircase enclosure. Half a century later, from the west, a wooden tower was added to the nave (1690), built on a rectangular plan, covered with a three-sloped roof and topped with a slender spire.

The church in **Nowa Wioska** has all its facades planked, and the tower, made of wooden construction, has been blended into the western part of the church, covered with shingles and ended with a double baroque onion cupola separated by an openwork lantern.

In the church located in the village **Niedźwiedź**, historians' research and preliminary architectural research indicate an early medieval log structure. Finally, a log or skeleton church was erected (no decision was made due to the lack of dendrochronological examinations of the wooden structure), with a rectangular hall and a large outbuilding housing a spacious sacristy and staircase. As a result, after all the extensions, the plan of the church took the form of the letter "L", covered with a broken gable roof, and at the intersection of the ridge there was a timbered tower with a pointed dome. The key issue is the discovery of dating and the type of its structure, which Eckert includes among this type of objects in the carcass construction (Eckert, 2011, p. 110). Other researchers do not mention about this fact. For example, Szymańska-Dereń states: *From the sources it can be concluded that the church in Niedźwiedź already existed in the 15th century and he continues to write that the monument was built after 1740 as an Evangelical church and was erected in a frame structure with brick filling* (Szymańska-Dereń, 2009, pp. 72-74). Resolving this issue may result in a dendrochronological examination that will allow for a precise determination of the time of building a church and at the same time confirming that it is the fifth representative in the first typological group.

The second typological group – taking into account the criterion of the type of construction - includes three "hybrid" churches built in a mixed log and half-timbered system: in **Kłępsk**, **Kalsko** and **Trzebule**.

Church in Klępsk (group II)

One of the representative examples of the third group of Lubuskie wooden construction is the church of Visitation of the Blessed Virgin Mary in Klępsk (Fig. 3). In the light of the above-mentioned dendrochronological study, it was found that: *only the western gable wall, which retained its original character, was not rebuilt. Until now, it was believed that the eastern gable wall with a characteristic slit window was also in the original state of preservation, but the dating of the wood makes it associated with the later reconstruction of the church. The body consisting of the nave and the chancel was enlarged by later annexes* (Eckert, 2011, p. 113). The remaining walls were rebuilt in the half-timbered structure in the 16th century. One of the most beautiful sacred interiors in our area comes from this period, with rich late Renaissance decor and furnishings. From 1567 to 1945, it served as an Evangelical parish church. Originally entirely wooden, it was rebuilt in 1581. One of the most beautiful sacred interiors in our area with a rich late Renaissance decor and equipment comes from this period.

After the first pastor appeared in Klępsk in 1576, as part of the adaptation of the temple to the Lutheran rite, the side walls of the chancel were rebuilt and the construction of the northern and southern walls was changed from log to half-timbered, with brick filling of the fields. They were a more solid support for the internal galleries, characteristic of the Protestant sacred space. The church received the richest equipment among the rural churches of the Lubuskie region. Equipped in the outstanding value of a work of art of painting, sculpture and artistic craftsmanship, it plays an important role both in the material and spiritual dimension. Among the priceless interior fittings, one should mention the late Gothic triptych with the figure of the Madonna and Child, ceiling polychromes with biblical themes, made in the years 1610–1613, the carvings and paintings of the galleries, the baptismal font (1581), the pulpit (1614), a music choir, stalls and tombstones. The post-Evangelical church in Klępsk, due to its unique gothic-renaissance decor, is a rare monument of sacred art both in the Lubuskie region and in Poland. Fortunately, in the last 10 years, it was possible to repair and strengthen the technical condition of this building, which still raised considerable reservations in 2011, mainly due to numerous biological corrosion centers (insects, molds) (Eckert, 2011, p. 113). In the last decade, the monument was completely restored in a short time. Thanks to the repair and strengthening of the structure, the wonderful equipment of the temple along with its construction survived the next hundreds of years. In addition, the historical value of this unique monument has been honored today when the President of the Republic of Poland recognized the wooden church in Klępsk as a Historical Monument on March 15, 2017 (GW, 27.09.2019).

Church in Kalsko (group II)

The second church that deserves special attention due to its mixed wooden structure is the church of st. Bartholomew the Apostle (Fig. 4), still standing in the center of the village of Kalsko. In 1688, a fire broke out in Kalsk, which destroyed most of the buildings and the temple (Szymańska-Dereń, 2009, p. 40). The new one was built as a log structure in the second half of the 17th century and consecrated in 1669. It is a hall structure with a separate rectangular chancel. Probably in the 18th century, on the outside of the church, new walls were made in a half-timbered structure, keeping the internal log structure. Probably in the 18th century, on the outside of the church, new walls were made in a half-timbered structure, keeping the internal log structure. (LMK 2019).

Church in Trzebule (group II)

The oval church st. John the Baptist in Trzebule from 1664 (Fig. 5), belongs to the third group of monuments. Initially it was carcass construction which was erected on the plan of an octagon. Its central part received a carcass structure, and the 19th-century annex of the porch - a half-timbered structure, which contrasts with the drawing of white half-timbered fields outlined with dark wood. Its rotunda was boarded, and then in the 19th century it was enriched with a half-timbered porch with a characteristic drawing on the facade - wooden frame trusses. They were built in two stages: initially as a carcass structure, then partially rebuilt and connected to the new frame structure. It was the result of later reconstructions made, for example, after fires in the 17th - 18th centuries.

Fig. 3. Kłępsk, church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary – the oldest west wall from 1367-1377 (mixed structure system - group 2). Source: autor's photo.

Ryc. 3. Kłępsk, kościół pw. Nawiedzenia NMP – najstarsza zachodnia ściana z lat 1367-1377 (konstrukcja mieszana – 3 grupa). Źródło: zdjęcie autora.

Fig. 4. Kalsko, church dedicated st. Bartholomew the Apostle from 1661 (mixed structure system - group 2). Source: autor's photo.

Ryc. 4. Kalsko, kościół pw. św. Bartłomieja Apostoła – najstarsza zachodnia ściana z 1661 roku (konstrukcja mieszana – 3 grupa). Źródło: zdjęcie autora.

Church in Sękowice (group VII B)

Half-timbered church of Holy Family in Sękowice (Fig. 6) probably was built in the second half of the 17th century on the site of an older temple (Szymańska-Dereń, 2009, p. 114). It was founded on an octagonal plan, with a rectangular sacristy from the east, with a porch and an entrance to the gallery from the south. It has an octagonal roof with a tambour and a lantern. Renaissance tombstones, a Baroque altar and a baptismal font from the second half of the 17th century have been preserved from the original interior of the sacred interior (Garbacz, 2011). In 1813, the church was renovated, the next one was at the beginning of the 20th century, and the last major renovation was completed in 2007-2014, saving the building from a construction disaster (Bielinis-Kopeć, 2015).

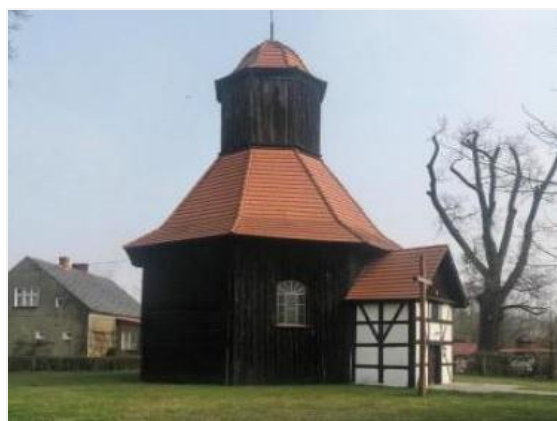

Fig. 5. Trzebule, church st. John the Baptist from 1664 mixed structure system (group 2). Source: autor's photo.

Ryc. 5. Kościół pw. Jana Chrzciciela z 1664 roku zbudowany w konstrukcji mieszanej (grupa 2). Źródło: zdjęcie autora.

Fig. 6. Sękowice, church Holy Family in half-timbered construction, from 2nd half of the 17th century (group 3). Source: autor's photo.

Ryc. 6. Sękowice, kościół szachulcowy pw. Świętej Rodziny z 2 połowy XVII wieku (3 grupa). Źródło: zdjęcie autora.

At the end of the 1980s, there was an 18th-century belfry built in a wooden structure, timbered and covered with a tent roof (Garbacz, 2011), which was unfortunately dismantled later. The oval

church in Sękowice is one of the most architecturally interesting frame buildings in the Lubuskie voivodeship.

The third typological group is represented by 44 half-timbered churches, including: early churches (group III-VII) and late churches (group III-VIII).

Early half-timbered churches (group III-VII)

Early churches built in a half-timbered structure were sometimes erected in a half-timbered structure with brick filling, the so-called half-timbered wall. Their creation is related to the need to satisfy the new religious cult as Protestant churches erected in the spirit of the Reformation during the 17th and 1st half of the 18th century. Early solutions of half-timbered Protestant churches are represented, among others, by hall churches: in **Żelechów** (from 1648) decorated with a wooden, boarded and slender tower flush with the western part of the nave, **Lubiechnia Mała** (erected in 1669), with a three-consignment, timbered tower added from the west in 1818, **Rybaki** (from 1677), **Gralewo** (from 1708), the church in **Przynotecko** (Fig. 8), (from 1728) is described in detail below, **Wysoka** (Fig. 7) - the nave from 1730-1735, and the tower is exceptionally slightly earlier, because it comes from 1719, **Rudna** (from 1708), **Janczewo** (from 1732-1735). The original shape was given to the central church in **Sękowice**, which was built on the site of the former one, destroyed during the Thirty Years' War (after 1650) (Szymańska-Dereń, 2009, p. 114).

Late half-timbered churches (group III-VIII)

Late realizations of half-timbered churches form a separate subgroup of slightly different churches located in the area of the old Warta river basin. They were created after the colonization initiated by the king of Prussia - Frederick II, when there was a demographic increase, and consequently in the second half of the 18th century, especially at the turn of the 18th and 19th centuries, there was an increased demand for new objects of worship, already built in a changed form. As a result of these socio-historical processes, the church in **Pniów** was built in 1755. It was erected on a rectangular plan with a three-sided chancel made of half-timbered walls. In 1758, a temple was built in **Bojadła** on an elongated octagonal plan, with a tower on the west. In 1776 in **Kolczyn** a rectangular plan with two porches at the side walls was established. The church in **Świerkocin** dates back to 1846-1848, but in 1895 the western wall was rebuilt with brick, and in 1934 the half-timbered walls were plastered, completely changing the character of the building's architecture. The church in **Oksza** was built in the years 1862-1863 in a skeleton structure filled with brick, in the form of a half-timbered wall, and many other localities. It is worth adding that in the nineteenth century, towers were added to several already existing half-timbered churches (Eckert, 2011, p. 111).

5.2. Another typology takes into account the criterion of the composition of an architectural mass

Another typology - taking into account the composition of the monument's body - defines a detailed division into other subgroups of wooden churches. In this case, the analysis of selected examples focuses on the development of the external form of sacred architecture. These forms appeared at a specific time under the influence of location, historical, socio-political conditions, and the architectural fashions of a given epoch.

Half-timbered churches form the next typological groups: the third, fourth, fifth, sixth, seventh and eighth group of monuments of sacred wooden architecture. All examined wooden objects are entered in the register of monuments, arranged in typological groups, their locations, views and projections of churches are presented in Table 2, starting from the third to the eighth group (Tab. 2).

The third group contains a total of ten monuments. These are churches built in a homogeneous half-timbered structure. In these solutions, two shapes are clearly connected: the nave body of a single-space liturgical hall covered with a three-pitched roof and a self-supporting tower. The characteristic "checkered" drawing of a wooden skeleton is always legible on all facades of the naves and the walls of church towers. However, some towers were boarded with wooden slats. The third group was divided into two subgroups:

III A (four churches): in **Lipno** - acting as the so-called "escape church" (from the mid-17th century), **Rokitnica**, which was established 100 years later (in 1832-1833) as a "Church of Peace", their task is to regulate relations between Catholics and Protestants, **Janczewo** (from 1732-1735) and **Rzeczyca** (from 1732), where the protruding presbytery is missing. There are three-sided galleries in all church interiors (Monument cards at the LWKZ in Zielona Góra).

III B (six churches): in **Święty Wojciech** (probably from 1768), **Radzików** (from 1712), **Międzylesie** (from 1742-1747), **Pniów** - erected in 1755 on a rectangular plan with a three-sided chancel, **Bojadła** - built (in 1758) on an elongated octagonal plan, with a tower on the west) and **Wysoka** (Fig. 7), (the nave from 1730-1735, and the earlier tower from 1719), where the presbytery is three-sided in all churches. Only in the church in **Bojadła**, a sacristy with an external exit has been added to the presbytery. Some of the buildings had stone elements (e.g. foundation plinth) or selected brick walls, or as part of the reconstruction, they received parts of the half-timbered wall filled with red brick. These are churches in a hall arrangement, built on a rectangular plan with an added tower - independent in structure or slightly embedded in the body of the nave (only in the church in **Wysoka**); (Monument cards at the LWKZ in Zielona Góra).

Church of Our Lady Queen of Poland in Radzików (group III B)

The sacred building is not the most valuable object among 52 wooden churches in the Lubuskie voivodeship. However, due to the poor technical condition, its original half-timbered structure was destroyed. Tight external plaster and internal facings accelerated the biological corrosion process of the wooden structure. The church in **Radzików** was built in 1712 in a half-timbered construction. German literature on the subject sometimes mentions the 15th century. It is possible that there was already a church in the village at that time, but certainly not in the place of the present temple. An argument for such a hypothesis may be the fact that until the 1990s in the new church there was a gothic, cabinet altar, possibly transferred from the older church. Unfortunately, the priceless sculptures have been stolen. Recently, however, there has been hope of their recovery. Quick renovation works at the beginning of the 21st century saved the temple from failure of its structure. Thanks to this intervention, the original appearance of the church was restored, both inside and outside. *In the spring of 2009, the renovation of the temple began. About 45% of the corroded wood was replaced with new ones. The roof truss was strengthened, the covering was replaced with a new one. The sacristy was demolished to show the technical object that was in danger of a construction disaster, it was necessary to take quick steps to save the object. At the same time, it was restored to its former appearance* (Eckert 2014, p. 113).

The fourth group includes six churches in a homogeneous half-timbered structure with a hall arrangement. Established on a rectangular plan with attached towers built in a half-timbered structure. It is the most numerous half-timbered churches. There are two subgroups:

IV A – three churches built on a regular rectangular plan with towers added: in **Rudna** (from 1708), **Prznotecko** (Fig. 8), (from 1728), **Santoczno** (from 1782-1819), where the tower was added exceptionally from the longitudinal northern elevation (Monument cards at the LWKZ in Zielona Góra).

IV B – three churches on a rectangular plan with a polygonal end on the presbytery side: in **Lubiechnia Mała** (erected in 1669, with a tower added from the west in 1818), **Chocicz** (Fig. 9), (probably built in 1687, and the tower was added only at the beginning of the 20th century) and the third - in **Mostki** (from 1832); (Monument cards at the LWKZ in Zielona Góra). The first two churches have a three-sided closure in the east, and the church in **Mostki** has a quadrilateral but with a slight differentiation of the angles of the walls on the chancel plan.

All buildings in this group have brick elements: brick towers or skeleton towers filled with red brick (the so-called half-timbered wall). Some churches have stone elements (e.g. a plinth) or red brick elements - e.g. front - gable western walls.

Church in Przynotecko (group IV A)

The temple in Przynotecko (Fig. 8) was built in the north-eastern part of the spatially scattered buildings, in the post-bog areas, since 1621. The nave of the originally Protestant church was built on a rectangular a-room plan, with a skeleton structure with brick filling. After the war, after the church was taken over by Catholics, the exposure of the external facades was changed. At that time, some of the walls were plastered in white. During recent renovations, the structure of the wooden frame has been clearly exposed. The building is oriented with a separate low and small rectangular chancel. There are galleries inside the church. The nave has a three-slope roof, and outbuildings - gable roofs. Originally, the temple was probably towerless, but at the end of the 18th century, on the west side, a structurally independent, rectangular two-story bell tower made of red half-timbered walls was added, with wooden shutters of a narrower tower extension covered with a pyramidal hipped roof.

The fifth group consists twelve of sacred monuments in a homogeneous half-timbered structure with a room arrangement with a western or middle tower protruding from the body, where the whole is made of a half-timbered structure. In all solutions, their western towers extend from the roof of the nave.

V A – (five objects) - these are buildings built on a regular rectangular plan,, closed straight from the east, and connected to the west by a half-timbered tower with brick or ceramic filling, or set on a fieldstone pedestal. These are the monuments: in **Gądków Mały** (from 1780) - here the skeleton structure was completely hidden under the plaster layer, only the planked tower coming out of the roof shows the construction method, **Pielice** (from the turn of the 18th / 19th century), as evidenced by the brick one in red brick west massif, **Przeborowo**, an abandoned, nameless church with no known history, which has been in ruins for years (from 1715-1763), **Stare Polichno** (after a fire in 1826 to 1850) and **Chartów** (Fig. 10 a,b) - it was built on the site of an older one (in 1828 year), and 90 years later, a porch was added to the west (Monument cards at the LWKZ in Zielona Góra).

V B – (seven objects) subgroup the subgroup is represented by churches that are room layout on a regular rectangle plan with a west tower projecting from the body and often with the west wall – these are churches in: **Karwin** (from 1711 or 1778), **Radachów** (from), **Żelechów** (from 1648), **Gorzycza** (from 1736, rebuilt after a fire in 1777), **Gralewo** (from 1708), **Pożrzadło** (from 1760-1766, and the tower was only in 1859), **Rybaki** (from 1677); (Monument cards at the LWKZ in Zielona Góra).

Fig. 7. Wysoka, church of st. Nicholas in half-timbered construction (group 3); from 1719 (tower) and 1730-1735 (nave body) Source: autor's photo.

Ryc. 7. Wysoka, kościół szachulcowy pw. św. Mikołaja (group 3); z 1719 (wieża) and 1730-1735 (korpus nawowy). Źródło: zdjęcie autora.

Fig. 8. Przynotecko, church of Our Lady of Częstochowa built from 1621 in half-timbered construction (group 3). Source: autor's photo.

Ryc. 8. Przynotecko, kościół szachulcowy pw. Matki Bożej Częstochowskiej budowany od 1621 roku (grupa 3). Źródło: zdjęcie autora.

Fig. 9. Chocisz, church of Our Lady of Perpetual Help built from 1687 in half-timbered construction made of red brick (group 3). Source: autor's photo.

Ryc. 9. Chocisz, Kościół ryglowy z czerwonej cegły pw. MB Nieustającej Pomocy z 1687 roku (grupa 3). Źródło: zdjęcie autora.

Fig. 10 a, b. Chartów, church of pw. Transfiguration of the Lord from 1828 in half-timbered construction (group 3). Source: autor's photo.

Fig. 10 a, b. Chartów, kościół szachulcowy pw. Przemienienia Pańskiego z 1828 roku (grupa 3). Źródło: zdjęcie autora.

The sixth group it contains seven churches in a homogeneous half-timbered structure, several of which were rebuilt in the masonry structure on the west side in the 19th century. They are planned in the layout of a rectangular liturgical hall with galleries inside.

VI A (three churches): in **Brzeźno** (from 1867), **Mosina** (from 1780), **Oksza** (from 1862-1863). They are built in the arrangement of a rectangular church hall without a tower. The rooms are planned in the form of a rectangle with a narrower pentagonal chancel and sometimes a small porch. Almost all exterior walls are filled with red bricks; (Monument cards at the LWKZ in Zielona Góra).

VI B (four churches): in **Chwałowice** (from 1790), **Lubiatów** (from 1736), **Świątkocin** (from 1846-1848 and in 1895 the skeleton western wall was changed to a brick one) and **Kołczyn** (built in 1776, built on a rectangular plan with two porches at the side walls); (Monument cards at the LWKZ in Zielona Góra).

The seven group includes five churches built in a homogeneous half-timbered structure. They have a church hall layout without a tower. the body is on a rectangular plan with a polygonal presbytery with the width of the nave or on a regular octagonal plan with outbuildings.

VII A (three churches): in **Grabów** (from 1757), **Witaszkowo** (from 1749), **Krobielewo** (it was probably built at the turn of the 17th and 18th centuries); (Monument cards at the LWKZ in Zielona Góra).

VII B (two churches): in **Lubięcín** (from 1742-1747) and **Sękowice** (it was probably built in the second half of the 17th century), (Fig. 6); (Monument cards at the LWKZ in Zielona Góra).

Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Witaszkowo (gr. VII A)

The church was built in 1749 in a half-timbered construction. The church in Witaszków does not stand out with anything special in the region. It is rather a typical representative of this type of temples. It is worth recalling, however, that for a long time it was considered a middle-class, small, single-space brick church, because no architectural and conservation studies were carried out. Only a few years ago, due to weather conditions and natural technical wear and tear, a piece of plaster on the external facade fell off. Thanks to this, it revealed the original form of the southern wall, its true structure and belonging to the group of wooden monuments were noticed. It is an object erected on a rectangular plan with a presbytery part closed on three sides. The compact body of the temple is covered with a gable roof with a four-sided turret. Until recently, this church was considered a brick building. Cement-lime plaster, the so-called the lamb completely covered the

half-timbered structure from the outside, and the hardboards covered with wallpaper constituted the finishing of the internal walls. During the last renovation, the windows and doors were reconstructed. The tower was boarded, and its roof was crowned with an onion-shaped crown, topped with a brass ball and a cross. The exterior cement-lime plasters have been forged. New plasters, with physical and mechanical properties similar to limestone plasters, were put only on the fields filling the space of the wooden skeleton. The wooden structure has been preserved.

The eighth group includes three temples in a heterogeneous half-timbered structure and atypical spatial and structural arrangements. They were defined as "other atypical, unitary solutions of churches, which constitute exceptions to repetitive simple arrangements". Unusual architectural solutions are exceptions to the repetitive layouts presented above. The group consists of three churches: in **Osiecznica** (from 1816), **Stare Drzewce** (from 1599-1738; during the renovation in 1930, the construction of a half-timbered wall was replaced with a brick one), (Fig. 11) and in **Zielona Góra** (from 1746-1748), (Fig. 13 a, b); (LWKZ monument cards in Zielona Góra).

The Church of Our Lady of Częstochowa in Zielona Góra

The Church of Our Lady of Częstochowa was erected within the city walls in 1745-1748 as an Evangelical church. The new church name was established after World War II, when the building became a Catholic church.

The history of the city and the monument is marked by tensions between Protestants and Catholics. During this period, Protestant influences dominated only in the district of Gorzów. With time, the Protestants strengthened their position also in Zielona Góra and decided to establish a large Protestant community. With time, Protestants strengthened their position also in Zielona Góra and decided to establish a large Evangelical community. It was them who founded the largest timber-framed church, which still stands in the town centre today. A coincidence contributed to this success when in 1741 the town, as well as the whole of Lower Silesia, was occupied by Prussia. The Prussians introduced religious tolerance and allowed the construction of a Protestant parish church called 'Zum Garten Christ' (To the Garden of Christ). Historians say that during this time, Polish Catholics were discriminated in the city (Weczerka H. 1995, p. 166). It is worth noting that, despite many religious and national tensions, each of the conflicting groups brought in their own cultural patterns, with which they manifested - either their own or borrowed from neighbouring countries – a different building tradition, leaving a creative contribution to the architectural style and technique of wooden construction.

The Protestant church was given a good location for its construction on the northern outskirts of the Old Town. The plot of land for the church was the old brewery and garden owned by S. Schutz (Szymańska-Dereń M. 2009, p. 135). The present surroundings of the church are compact residential areas of the city centre with gable tenement houses, and on the western side there is the rectory building. On the eastern side, there is a public space, partly covered with high greenery, which connects the oval street running around the church with the area of the Zielona Góra Philharmonic's cultural facilities.

The present neighborhood of the church is a compact residential development. The temple was built on a Greek cross plan with the presbytery facing east (Fig. 12a). The church is oriented, which is a unique feature of a typical Protestant church. The building is three-story, with two floors of galleries supported by oak pillars. After entering the interior of the church, the wooden galleries are quite impressive, highlighted with light stripes of full balustrades and with emphasized dark-brown colors of the construction elements (Fig. 13 b). The spatial arrangement of the galleries and the horizontal banded unification of the church interior constitute a local historical value. Above the main entrance to the church, there is an organ front from 1752 and a modern organ from the beginning of the 20th century. The interior space behind the presbytery has been adapted to serve as meeting rooms for the faithful.

The analysis of wooden sacred architecture and, consequently, the typology did not take into account **small forms of wooden chapels**. One of them is the Chapel of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in the Vineyard (Fig. 12), which currently stands at Alina 17 in the park next to the con-

temporary church of Exaltation of the Holy Cross, was erected after 1314. It is a votive offering by the few inhabitants of Zielona Góra who survived the plague epidemic. In this area, on the southern hills, those who managed to leave the city and wait out the threat took refuge. As a token of gratitude for being saved, soon afterwards they erected a chapel on the hill from the collected field stones and felled nearby trees. Its unique historical value is the early-medieval birth certificate from the time of the city's foundation. It is a small one-story building built in a stone and wooden structure. It was founded on a solid stone foundation and received a carcass attic. It has a characteristic overhang coming out of the roof and the extended ridge of the roof on the western side of the gable, built to cover the exhibition of the religious image of the Madonna (Rutyna, 2022, p. 341). In the second half of the nineteenth century, the chapel was owned by one of the winemakers from Zielona Góra, who changed its function into a wine bar. After almost 100 years, in 1947, the building was restored to its sacred function, but due to earlier events, no archives from the original arrangement of the chapel have been preserved, and today's interior has received a very modest decor (Bielenis-Kopec, 2007).

Fig. 11. Stare Drzewce, church of bl. Simon of Lipnica from 1599 in half-timbered construction and fragment of the walls made of white brick (group 3). Source: autor's photo.

Fig. 11. Stare Drzewce, kościół pw. bł. Szymona z Lipnicy z 1599 roku; częściowo szachulcowy a część ścian z białej cegły (grupa3). Źródło: zdjęcie autora.

Fig. 12. Zielona Góra, exterior view of the Chapel of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in Winnica. Source: autor's photo.

Ryc. 12. Zielona Góra. Widok zewnętrzny kaplicy Narodzenia Najświętszej Marii Panny na Winnicy. Źródło: zdjęcie autora.

Fig. 13a. Zielona Góra, the Old Town. View of the body of the post-Evangelical church (1746-1748) with the later tower from 1828. Today - the Catholic Church of Our Lady of Częstochowa. Source: autor's photo

Ryc. 7a. Zielona Góra, Stare Miasto. Widok bryły kościoła poewangelickiego (1746-1748) z późniejszą wieżą z 1828 roku. Dzisiaj – kościół katolicki pw. Matki Bożej Częstochowskiej. Źródło: zdjęcie autora.

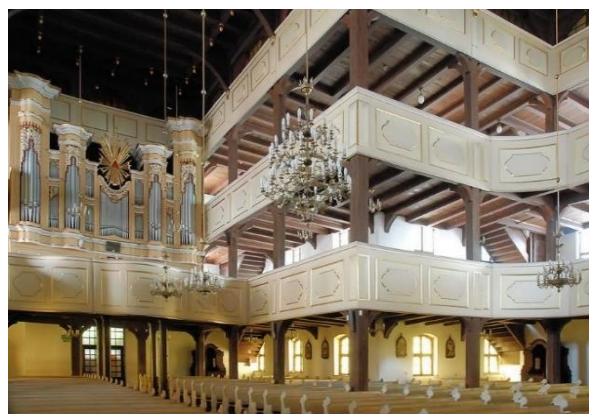

Fig. 13b. Zielona Góra, the Old Town. View of the body of the post-Evangelical church built in a half-timbered structure (1746-1748) with a later tower from 1828. Today - the Catholic Church of Our Lady of Częstochowa. Source: autor's photo.

Ryc. 7b. Zielona Góra Widok wnętrza z emporami kościoła poewangelickiego (1746-1748). Obecnie po renowacji wykonaną przez Parafię rzymskokatolicką pw. Matki Bożej Częstochowskiej. Źródło: zdjęcie autora.

In the comparative analysis, it is worth paying attention to other architectural functions erected in the half-timbered structure. It should be noted that the half-timbered construction was called "poor" by Protestants. The popularization of frame construction in the Lubuskie village, including half-timbered construction, resulted from the construction economy, because log construction required much more wood. Smaller-scale residences were built, characterized by a large variety and richness of forms. In the 17th and 18th centuries, other types of buildings were erected in the half-timbered structure in the Lubuskie voivodeship: a modest Kottwitz Palace in Bojadły, erected on a horseshoe plan in 1734-1735, manors (e.g. in Grabina), houses (e.g. in Santok), rural cottages arcaded in half-timbered construction (in Lisów, Pszczew and Bielice and farm buildings: granaries (e.g. in Gorzów Wielkopolski, Police, Skwierzyna), mills (e.g. in Bledzew and Bogdaniec). Bytom Odrzański, Lubięcín, Leśniów Wielki, Tylewice, Wróblów, Nowa Wieś, Szlichtyngowa and Kielcz (currently transferred to the open-air museum in Ochla), (Bielenis-Kopec, 2007).

The wine houses, one of which is preserved, belong to the interesting and at the same time unique in the scale of the country in a half-timbered structure, dating from the 2nd half of the 18th century in Budachów, was moved to the open-air museum in Ochla. It combines the decorative form of a garden pavilion, originally located on the edge of the palace park, with an economic function. The wine houses mentioned in the chronicles of Zielona Góra, which were built on the hills among the vineyards, have not survived. They were in the form of wooden farm buildings, in which the necessary tools and equipment related to the cultivation and processing of fruit and wine storage were stored. The houses belonging to wealthier planters combined an economic function with living room. They were given a more representative form, they were made of brick, multi-storey, covered with characteristic flat roofs with terraces (Bielenis-Kopec, 2007).

It should be noted that most of the wooden churches were built as half-timbered houses. This type of construction was called "poor" by Protestants. The popularization of frame construction in the Lubuskie village resulted from the construction economy, because log construction required much more wood. Smaller-scale residences were built, characterized by a large variety and richness of forms.

6. SUMMARY

Lubuskie voivodeship includes lands with a diverse history and cultural heritage. Most of the examined churches were built for the needs of the cult of Evangelical churches, while in the post-war period they were adapted to the requirements of the liturgy of the Catholic church.

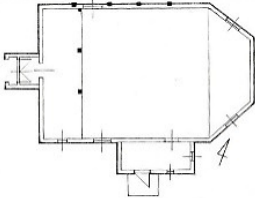

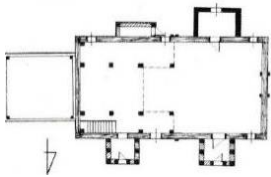

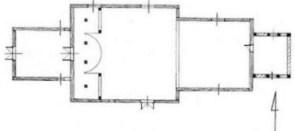

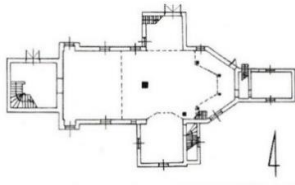

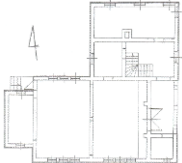
Wooden churches built in the Lubuskie voivodeship received rectangular plans without a chancel or with a rectangular or polygonal presbytery, and polygonal plans, including two perfectly central ones with a drum and a lantern on the roof. The list includes a group of churches with half-timbered or brick towers - self-supporting or protruding from the roof - and a group of towerless churches.

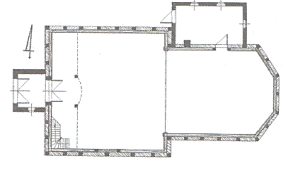

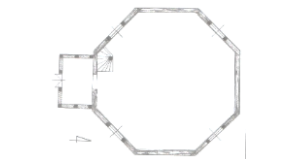

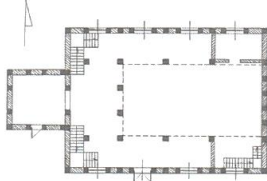
The construction time of three basic groups of wooden churches: log churches, "hybrid" (in mixed construction) and half-timbered churches falls on five centuries: from the fourteenth to the nineteenth century. It should be recognized that, mostly in the external architectural form, these were very modest churches, but with rich décor and interior furnishings. The arrangement of sacred interiors comes from later foundations, which is confirmed by the monuments comprehensively researched and perfectly restored in the last years of the 21st century.

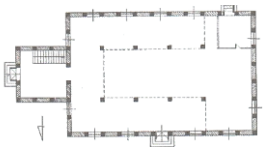

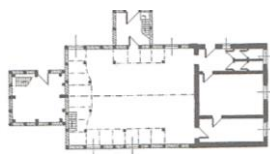

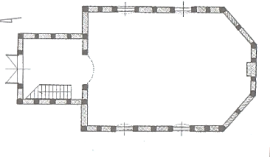

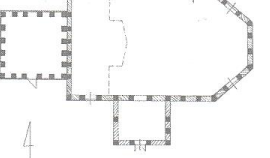
Wooden churches in the Lubuskie voivodeship constitute a group of objects of exceptional historical, artistic and scientific value (Ustawa 2003, Article 3, Witwicki, 2007, p. 77). It is necessary to quickly intensify the research work related to this group of monuments in order to prevent construction failures caused by biological corrosion, so that the next generations could contact the sacred cultural heritage of the Lubuskie region.

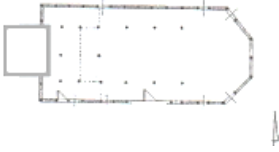

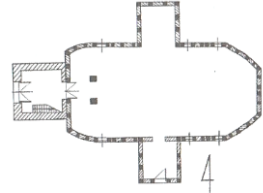

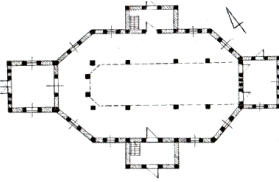

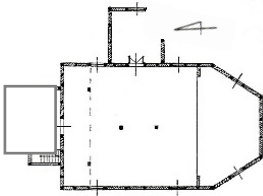
Tab. 2. Typological analysis of sacred log and half-timbered architecture in the Lubuskie voivodeship. Source: autor's photos and sparse from Wikipedia; source of plans: Monument cards at the LWKZ in Zielona Góra

Tab. 2. Analiza typologiczna drewnianej architektury sakralnej w województwie lubuskim. Źródło: zdjęcia autora i nieliczne – wikipedia; źródła planów: karty zabytków u LWKZ w Zielonej Górze

I GROUP: 4 or 5 pcs.		LOG CHURCHES		
I GRUPA: 4 lub 5 szt		KOŚCIOŁY ZRĘBOWE		
4 or 5 monuments/ 4 lub 5 zabytków	Town/ miejscowość	Name church village, commune, country / wezwanie kościoła, wieś, gmina, powiat	View of the church/ widok kościoła	Church plan/ plan kościoła
1	Nowa Wioska	church of st. Anna in Nowa Wioska, commune Lubrza, county Świebodzin / kościół pw. św. Anny w Nowej Wiosce, gmina Lubrza, powiat świebodziński		
2	Boryszyn	church of The Blessed Virgin Mary in Boryszyn, commune Lubrza, county Świebodzin / kościół pw. NMP w Boryszynie, gmina Lubrza, powiat świebodziński		
3	Kosieczyn	church of the holy Apostles Simon and Jude Thaddeus in Kosieczyn, commune Zbąszynek, county Świebodzin / kościół pw. św. św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza w Kosieczynie, gmina Zbąszynek, powiat świebodziński		
4	Chlastawa	church of Nativity of the Blessed Virgin Mary in Chlastawa, commune Zbąszynek, county Świebodzin / kościół pw. Narodzenia NMP w Chlastawie, gmina Zbąszynek, powiat świebodziński		
5 (?)	Niedzwiedź	church of Assumption of the Blessed Virgin Mary in Niedzwiedź, commune Łągów, county Świebodzin / kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Niedzwiedziu, gmina Łągów, powiat świebodziński		

II GROUP: 3 pcs.		LOG-HALF-TIMBERED CHURCHES MIXED CONSTRUCTION SYSTEM - "HYBRID"		
II GRUPA: 3 szt.		KOŚCIOŁY ZRĘBOWO-SZACHULCOWE MIESZANY SYSTEM KONSTRUKCJI - "HYBRYDOWY"		
3 monuments / 3 zabytki	Town/ miejscowość	Name church village, commune, country / wezwanie kościoła, wieś, gmina, powiat	View of the church/ widok kościoła	Church plan/ plan kościoła
1	Kłępsk	church of Visitation of the Blessed Virgin Mary in Kłępsk, commune Sulechów, county Zielona Góra / kościół pw. Nawiedzenia NMP w Kłępsku, gmina Sulechów, powiat zielonogórski		
2	Kalsko	church of st. Bartholomew the Apostle in Kalsko, commune Przytoczna, county Międzyrzecz / kościół pw. św. Bartłomieja Apostoła w Kalsku, gmina Przytoczna, powiat międzyrzecki		
3	Trzebule	church of st. John the Baptist in Trzebule, commune Dąbie, county Krosno Odrzańskie / kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Trzebulach, gmina Dąbie, powiat krośnieński		
III GROUP: 10 pcs.		HALF-TIMBERED CHURCHES		
III GRUPA: 10 szt.		KOŚCIOŁY SZACHULCOWE		
III A. GROUP		CHURCH ROOM LAYOUT ON A RECTANGULAR PLAN, CONNECTED WITH A SELF-SUPPORTING TOWER		
III A. GRUPA		UKŁAD SALOWY KOŚCIOŁA NA PLANIE PROSTOKĄTNYM POŁĄCZONY Z SAMONOŚNĄ WIEŻĄ		
4 monuments / 4 zabytki	Town/ miejscowość	Name church village, commune, country / wezwanie kościoła, wieś, gmina, powiat	View of the church/ widok kościoła	Church plan/ plan kościoła
1	Lipno	church of Our Lady of Częstochowa in Lipno, commune Świdnica, county Zielona Góra / kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej w Lipnie,		

		gmina Świdnica, powiat zielonogórski		
2	Rokitnica	church of st. Jadwiga in Rokitnica, commune Skąpe, county Świebodzin / kościół pw. św. Jadwigi w Rokitnicy, gmina Skąpe, powiat świebodziński		
3	Janczewo	church of Our Lady of Perpetual Help in Janczewo, commune Santok, county Gorzów Wlkp. / kościół pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Janczewie, gmina Santok, powiat gorzowski		
4	Rzeczyca	church of st. Stanislaus the bishop and a martyr in Rzeczyca, commune Maszewo, county Krosno Odrzań. / kościół św. Stanisława biskupa i męczennika w Rzeczycy, gmina Maszewo, powiat krośnieński		
III B. Group		CHURCH ROOM LAYOUT ON A MULTILATERAL PLAN WITH A TOWER ATTACHED. BODY AND TOWER BUILT IN A TRANSOM CONSTRUCTION. THE TOWER CAN BE WITH PLANKS		
III B Grupa		UKŁAD SALOWY KOŚCIOŁA NA PLANIE WIELOBOCZNYM Z PRZYSTAWIONĄ WIEŻĄ. KORPUS I WIEŻA ZBUDOWANE W KONSTRUKCJI RYGLOWEJ. WIEŻA MOŻE BYĆ ODESKOWANA		
6 monuments / 6 zabytków	Town/ miejscowość	Name church village, commune, country/ wezwanie kościoła, wieś, gmina, powiat	View of the church/ widok kościoła	Church plan/ plan kościoła
5	Święty Wojciech	church of st. Wojciech in Święty Wojciech, commune Międzyrzecz, country Międzyrzecz / kościół św. Wojciecha w Świętym Wojciechu, gmina Międzyrzecz powiat międzyrzecki		
6	Radzików	church of Our Lady Queen of Poland in Radzików, commune Cybinka, county Słubice / kościół pw. Matki Bożej Królowej Polski w Radzikowie, gmina Cybinka, powiat słubicki		

7	Międzylesie	church of st. John the Baptist in Międzylesie, commune Skąpe, county Świebodzin / kościół pw. Jana Chrzciciela w Międzylesie, gmina Skąpe, powiat świebodziński		
8	Pniów	church of Our Lady of the Rosary in Pniów, commune Torzym, county Sulęcín / kościół pw. Matki Bożej Różańcowej w Pniowie, gmina Torzym, powiat sulęciński		
9	Bojadła	church of st. Teresa from the Baby Jesus in Bojadła, commune Bojadła, county Zielona Góra / kościół pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus w Bojadłach, gmina Bojadła, powiat zielonogórski		
10	Wysoka	church of st. Nicholas in Wysoka, commune Lubiszyn, county Gorzów Wlkp. / kościół pw. św. Mikołaja w Wysokiej, gmina Lubiszyn, powiat gorzowski		

IV GROUP: 6 pcs. HALF-TIMBERED CHURCHES

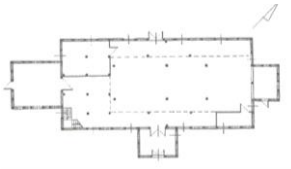

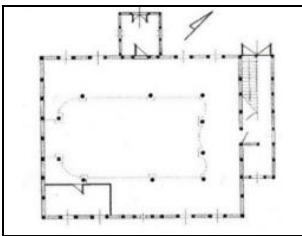

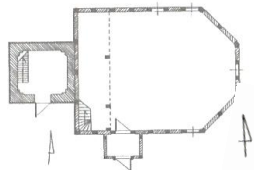

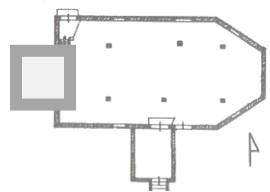

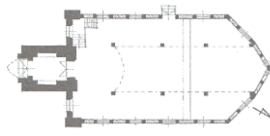
IV GRUPA: 6 szt. KOŚCIOŁY SZACHULCOWE

IV A. GROUP/ CHURCH ROOM LAYOUT ON A RECTANGULAR PLAN OF A RECTANGLE, CONNECTED WITH A BULLET TOWER WITH A BRICK FILLING. THE CHURCH ESTABLISHED ON A BASE OF BRICK OR FIELD STONE

IV A. GRUPA UKŁAD SALOWY KOŚCIOŁA NA PLANIE PROSTOKĄTA PROSTO ZAMKNIĘTEGO, POŁĄCZONEGO Z WIEŻĄ RYGLOWĄ Z WYPEŁNIENIEM CEGLANYM. KOŚCIÓŁ POSTAWIONY NA COKOLE Z CEGŁY LUB KAMIENIA POLNEGO

3 monuments / 3 zabytki	Town/ miejscowość	Name church village, commune, country / wezwanie kościoła, wieś, gmina, powiat	View of the church/ widok kościoła	Church plan/ plan kościoła
-------------------------	-------------------	--	------------------------------------	----------------------------

1	Rudna	church of st. Nicholas in Rudna, commune Krzeszyce, county Sulęcín / kościół pw. św. Mikołaja w Rudnej, gmina Krzeszyce, powiat sulęciński		
---	-------	---	--	---

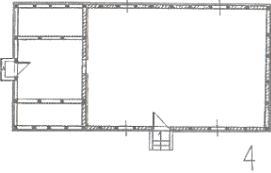

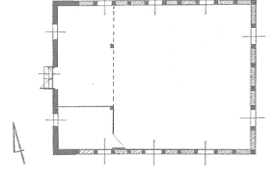

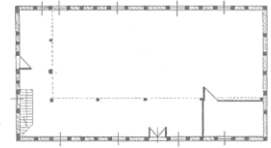

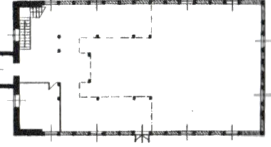

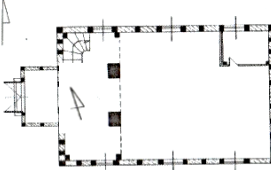
2	Przynotecko	church of Our Lady of Częstochowa in Przynotecko, commune Stare Kurowo, county Strzelce-Drezd. / kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej w Przynotecku, gmina Stare Kurowo, powiat strzelecko-drezdeniecki		
3	Santoczno	church of Transfiguration of the Lord in Santoczno, commune Kłodawa, county Gorzów Wlkp. / kościół pw. Przemienienia Pańskiego w Santocznie, gmina Kłodawa, powiat gorzowski		
IV B Group	CHURCH ROOM LAYOUT ON A RECTANGULAR PLAN OF POLYARDON CONCLUSION. A ROOM CONNECTED WITH A BRICK TOWER OR A PRUSSIAN WALL. THE CHURCH ESTABLISHED ON A CO-CIRCLE OF BRICK OR FIELD STONE			
IV B Grupa	UKŁAD SALOWY KOŚCIOŁA NA PLANIE PROSTOKĄTA ZAMKNIĘTEGO WIELOBOCZNIE. SALA POŁĄCZONA Z WIEŻĄ CEGLANĄ LUB Z MURU PRUSKIEGO. KOŚCIOŁ POSTAWIONY NA COKOLE Z CEGŁY LUB KAMIENIA POLNEGO			
3 monuments / 3 zabytki	Town/ miejscowość	Name church village, commune, country / wezwanie kościoła, wieś, gmina, powiat	View of the church/ widok kościoła	Church plan/ plan kościoła
4	Lubiechnia Mała	church of Elevations of the Holy Cross in Lubiechnia Mała, commune Rzepin, county Słubice / kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Lubiechni Małej, gmina Rzepin, powiat słubicki		
5	Chocicz	church of Our Lady of Perpetual Help in Chocicz, commune Lubsko, county Żary / kościół pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Chociczu, gmina Lubsko, powiat żarski		
6	Mostki	church of Our Lady of Częstochowa in Mostki, commune Lubrza, county Świebodzin / kościół Matki Boskiej Częstochowskiej w Mostkach, gmina Lubrza, powiat świebodziński		

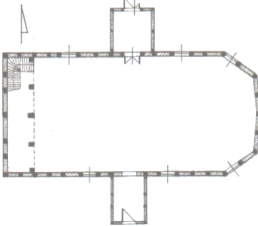

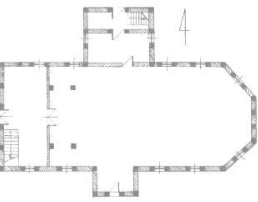

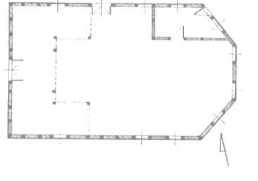

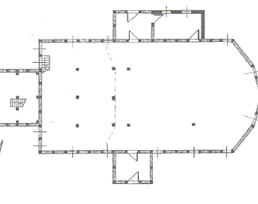

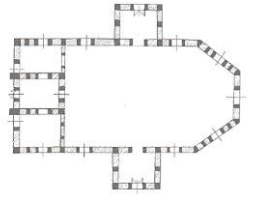
V GROUP:
12 pcs.

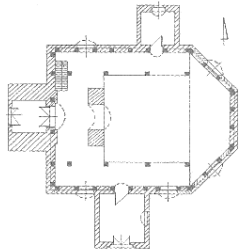

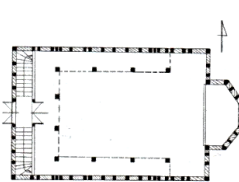

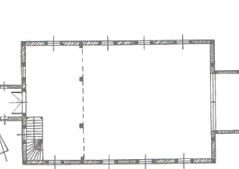

HALF-TIMBERED CHURCHES

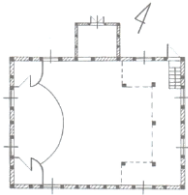

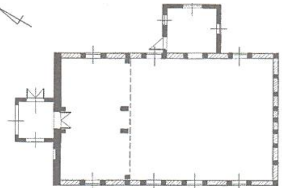

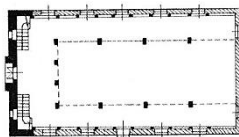

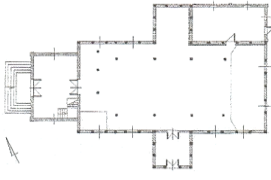
V GRUPA:
12 szt.

KOŚCIOŁY SZACHULCOWE

V A Group		CHURCH ROOM LAYOUT ON A REGULAR RECTANGLE PLAN WITH A WEST TOWER PROJECTING FROM THE BODY AND OFTEN WITH THE WEST WALL			
V A Grupa		UKŁAD SALOWY KOŚCIOŁA NA PLANIE REGULARNEGO PROSTOKĄTA Z WYCHODZĄCĄ Z KORPUSU WIEŻĄ ZACHODNIĄ I CZĘSTO Z ZACHODNIĄ ŚCIANĄ MUROWANĄ			
5 monuments/ 5 zabytków	Town/ miejscowość	Name church village, commune, country/ wezwanie kościoła, wieś, gmina, powiat	View of the church/ widok kościoła	Church plan/ plan kościoła	
1	Gądków Mały	church of Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Gądków Mały, commune Torzym, country Sulęcín kościół pw. Niepokalanej Poczęcia NMP w Gądkowie Małym, gmina Torzym, powiat sulęciński	 (body all plastered) / (korpus cały otynkowany)		
2	Pielice	church of Our Lady of Perpetual Help in Pielice, commune Strzelce Kraj., country Strzelce-Drezdenko / kościół pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Pielicach, gm. Strzelce Krajeńskie, powiat strzelecko-drezdenecki			
3	Przeborowo	church with no name in Przeborowo (in ruin), commune Drezdenko, country Strzelce-Drezdenko / kościół bez nazwy w Przeborowie (w ruinie), gmina Drezdenko, powiat strzelecko-drezdenecki			
4	Stare Polichno	church of st. Anthony in Stare Polichno, commune Santok, county Gorzów Wlkp. / kościół św. Antoniego w Starym Polichnie, gmina Santok, powiat gorzowski			
5	Chartów	church of Our Lady of Perpetual Help in Chartów, commune Słońsk, county Sulęcín / kościół pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Chartowie, gmina Słońsk, powiat sulęciński			
V B. GROUP		CHURCH ROOM LAYOUT ON A CLOSED RECTANGULAR PLAN OF MULTILATERAL PRE-CHURCH WITH THE WEST TOWER OUT OF THE BODY			
V B. GRUPA		UKŁAD SALOWY KOŚCIOŁA NA PLANIE PROSTOKĄTA ZAMKNIĘTEGO WIELOBOCZNYM PREZBITERIUM Z WYCHODZĄCĄ Z KORPUSU WIEŻĄ ZACHODNIĄ			

7 monuments/ 7 zabytków	Town/ miejscowość	Name church village, commune, country/ wezwanie kościoła, wieś, gmina, powiat	View of the church/ widok kościoła	Church plan/ plan kościoła
6	Karwin	church of Elevations of the Holy Cross in Karwin, commune Drez- denko, country Strzelce- Drezdenko / kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Karwinie, gmina Drezdenko, powiat strzelecko- drezdenecki		
7	Radachów	church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Radachów, commune Ośno Lubus., country Ślubice / kościół pw. Wniebowzięcia Najśw. Marii Panny w Radachowie, gmina Ośno Lubuskie, powiat ślubicki		
8	Żelechów	church of st. Stanislaus the bishop and a martyr in Żelechów, commune Łągów Lubus., county Świebodzin / kościół św. Stanisława biskupa i męczennika w Żelechowie, gmina Łągów Lubuski, powiat świebodziński		
9	Gorzycza	church of Sacred Heart of Jesus in Gorzycza, commune Międzyrzecz, country Międzyrzecz / kościół pw. kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Gorzycy, gmina Międzyrzecz, powiat międzyrzecki		
10	Gralewo	church of Elevations of the Holy Cross in Gralewo, commune Santok, county Gorzów Wlkp. / kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Gralewie, gmina Santok, powiat gorzowski		
11	Pożrzadło	church of Annunciation of the Blessed Virgin Mary in Pożrzadło, commune Łągów Lubus., county Świebodzin / kościół pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Pożrzadle, gmina Łągów Lubuski, powiat świebodziński		

12	Rybaki	church of Sacred Heart of Jesus in Rybaki, commune Maszewo, county Krosno Odrzańskie / kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rybakach, gmina Maszewo, powiat krośnieński		
VI GROUP: 7 pcs.			HALF-TIMBERED CHURCHES	
VI GRUPA: 7 szt.			KOŚCIOŁY SZACHULCOWE	
VI A. GROUP		LAYOUT OF RECTANGULAR CHURCH HALL WITHOUT A TOWER. A BODY ON A RECTANGLE PLAN WITH A PENTAGONAL CHURCH AND A BRIEF. LOTS OF BRICK WALLS		
VI A. GRUPA		UKŁAD PROSTOKĄTNEJ SALI KOŚCIOŁA BEZ WIEŻY. KORPUS NA PLANIE PROSTOKĄTA Z PIĘCIOBOCZNYM PREZBITERIUM I KRUCHTĄ. DUŻO ŚCIANY Z WYPEŁNIENIEM CEGLANYM		
3 monuments / 3 zabytki	Town/ miejscowość	Name church village, commune, country / wezwanie kościoła, wieś, gmina, powiat	View of the church/ widok kościoła	Church plan/ plan kościoła
1	Brzeźno	church of Nativity of the Blessed Virgin Mary in Brzeźno, commune Lubiszyn, county Gorzów Wlkp. / kościół pw. Narodzenia NMP w Brzeźnie, gmina Lubiszyn, powiat gorzowski		
2	Mosina	church of st. Michael in Mosina, commune Witnica, county Gorzów Wlkp. / kościół pw. św. Michała w Mosinie, gmina Witnica, powiat gorzowski		
3	Oksza	church of Our Lady of Częstochowa in Oksza, commune Witnica, county Gorzów Wlkp. / kościół pw. MB Częstochowskiej w Okszy, gmina Witnica, powiat gorzowski		
VI B. GROUP		LAYOUT OF RECTANGULAR CHURCH HALL WITHOUT A TOWER. RECTANGULAR BODY WITH DIFFERENT OUTLETS. PART OF THE WALLS		
VI B. GRUPA		UKŁAD PROSTOKĄTNEJ SALI KOŚCIOŁA BEZ WIEŻY. KORPUS NA PLANIE PROSTOKĄTA Z RÓŻNYMI PRZYBUDÓWKAMI. CZĘŚĆ ŚCIAN MUROWANA		
4 monuments / 4 zabytki	Town/ miejscowość	Name church village, commune, country / wezwanie kościoła, wieś, gmina, powiat	View of the church/ widok kościoła	Church plan/ plan kościoła

4	Chwałowice	church of st. Antony, in Chwałowice, commune Bogdaniec, county Gorzów Wlkp. / kościół św. Antoniego w Chwałowicach, gmina Bogdaniec, powiat gorzowski		
5	Lubiatów	church of st. Joseph in Lubiatów, commune Drezdenko, country Strzelce-Drezdenko / kościół pw. św. Józefa w Lubiatowie, gmina Drezdenko, powiat strzelecko-drezdeniecki	 (western brick wall/ zachodnia ściana murowana)	
6	Świerkocin	church of Our Lady of the Rosary in Świerkocin, commune Witnica, county Gorzów Wlkp. / kościół pw. Matki Bożej Różańcowej w Świerkocinie, gmina Witnica, powiat gorzowski (zach. ściana murowana)	 (western brick wall / zachodnia ściana murowana)	
7	Kołczyn	church of st. Stanisław Kostka in Kołczyn, commune Krzeszyce, county Sulęcín / kościół św. Stanisława Kostki w Kołczynie, gmina Krzeszyce, powiat sulęciński	 (west wall and brick porches/ zach. ściana, kruchta murowane)	

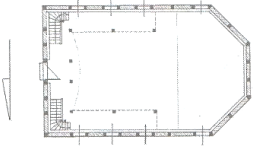

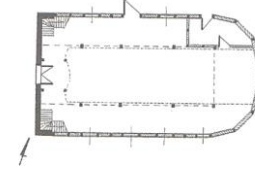
VII GROUP: 5 pcs. HALF-TIMBERED CHURCHES

VII GRUPA: 5 szt KOŚCIOŁY SZACHULCOWE

VII A. Group CHURCH ROOM LAYOUT WITHOUT A TOWER. A BODY ON A RECTANGLE PLAN WITH A MULTILATERAL CHORUS OF A PRESBITERY

VII A. Grupa UKŁAD SALOWY KOŚCIOŁA BEZWIEŻOWEGO. KORPUS NA PLANIE PROSTOKĄTA Z WIELOBOCZNYM PREZBITERIUM

3 monuments / 3 zabytki	Town/ miejscowość	Name church village, commune, country / wezwanie kościoła, wieś, gmina, powiat	View of the church/ widok kościoła	Church plan/ plan kościoła
1	Grabów	church of Our Lady of Częstochowa in Grabów, commune Torzym, county Sulęcín / kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej w Grabowie, gmina Torzym, powiat sulęciński	 (west wall and brick porches / zach. ściana i kruchta murowana)	

2	Witaszkowo	church of Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Witaszkowo, commune Gubin, county Krosno Odrzań. / kościół pw. Niepokalane-go Poczęcia NMP w Witaszkowie, gmina Gubin, powiat krośnieński		
3	Krobielewo	church of Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Krobielewo, commune Przytoczna, county Międzyrzecz / kościół pw. Niepokalane-go Poczęcia NMP w Krobielewie, gm. Przytoczna, pow. międzyrzecki		

(west brick wall; unusual 7-sided shape of the presbytery / zach. ściana murowana; nietypowe 7-boczne prezbiterium)

VII B Group

CHURCH ROOM LAYOUT WITHOUT A TOWER. BODY ON A MULTI-PLAN

VII B Grupa

UKŁAD SALOWY KOŚCIOŁA BEZWIEŻOWEGO. KORPUS NA PLANIE WIELOCZNYM

2 monuments / 2 zabytki	Town/ miejscowość	Name church village, commune, country / wezwanie kościoła, wieś, gmina, powiat	View of the church/ widok kościoła	Church plan/ plan kościoła
4	Lubięcín	church of Sacred Heart of Jesus in Lubięcín, commune Nowa Sól, county Nowa Sól / kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Lubięcínie, gmina Nowa Sól, powiat nowosolski		
5	Sękowice	church of Holy Family in Sękowice, commune Gubin, county Krosno Odrzań. (layout central) / kościół Świętej Rodziny w Sękowicach, gmina Gubin, powiat krośnieński (układ centralny)		

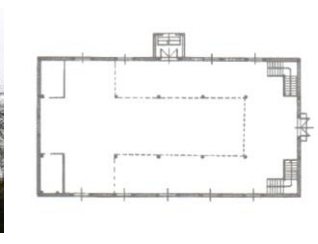

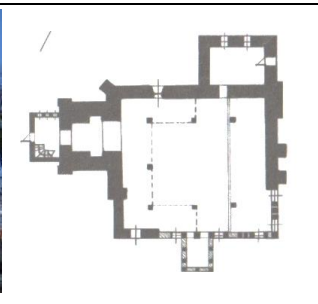

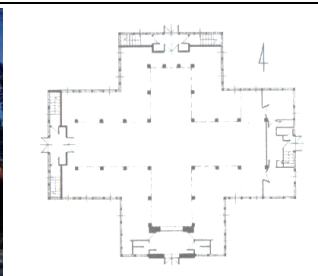
VIII GROUP: 3 pcs.

OTHER NON-STANDARD AND INDIVIDUAL SOLUTIONS OF CHURCHES,
WHICH ARE EXCEPTIONS FROM REPEATABLE SIMPLE LAYOUTS

VIII GRUPA: 3 szt.

INNE NIETYPowe I JEDNOSTKowe ROZWIĄZANIA KOŚCIOŁÓw,
KTÓRE STANOWIĄ WYJĄTKI OD POWTARZALNYCH PROSTYCH UKŁADÓw

3 monuments / 3 zabytki	Town/ miejscowość	Name church village, commune, country / wezwanie kościoła, wieś, gmina, powiat	View of the church/ widok kościoła	Church plan/ plan kościoła
-------------------------	-------------------	--	------------------------------------	----------------------------

1	Osiecznica	church of st. st. Apostles Peter and Paul in Osiecznica, commune Krosno Odrz. county Krosno Odrzań. (basilica layout) gmina Krosno Odrzań, powiat krośnieński (układ bazylikowy)		
2	Stare Drzewce	church of bl. Simon of Lipnica in Stare Drzewce, commune Szlichtingowa, country Wschowa / kościół pw. bł. Szymona z Lipnicy w Starych Drzewcach, gmina Szlichtingowa, powiat wschowski		
3	Zielona Góra	church of Our Lady of Częstochowa in Zielona Góra commune Zielona Góra, county Zielona Góra / kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej w Zielonej Górze, gmina Zielona Góra, powiat zielonogórski		

TYOLOGIA I ANALIZA SAKRALNEJ ARCHITEKTURY DREWNIANEJ NA TERENIE WOJEWÓDZTWA LUBUSKIEGO

1. WPROWADZENIE

Województwo Lubuskie posiadała znaczne zasoby sakralnych zabytków drewnianych. Architektura i konstrukcja kościołów drewnianych posiadają wyjątkową wartość historyczną w kategoriach oryginalności i swojskości, charakterystycznych dla ziemi lubuskiej (niem.: Neumark, Nowa Marchia - prowincja Marchii Brandenburskiej), która obejmuje obszary o różnorodnej historii i zróżnicowanym dziedzictwie kulturowym. W historii powstało wiele kościołów - zwłaszcza wiejskich, zbudowanych w konstrukcji zrębowej i słupowo-ryglowej. Najstarszy kościół pochodzi z końca XIV wieku, a najmłodsze z połowy XIX wieku, kiedy wybrane ozdobiono wieżami dzwoniczymi. Niestety od powojnia do końca XX wieku niezbyt dobrze chroniono architekturę drewnianą i nią zarządzano. W konsekwencji część zasobów budownictwa szkieletowego bezpowrotnie zniknęła, a kolejna część do dzisiaj pozostaje w niedostatecznym stanie technicznym i od dziesięcioleci czeka na kompleksową interwencję ochrony zabytkowych struktur z obawą o stan awaryjny na skutek rozległej korozji biologicznej. Wszystkie badane zabytki są użytkowe zgodnie z pierwotną sakralną funkcją i objęte ścisłą ochroną konserwatorską, co nie pozwala na ich znikanie z mapy dziedzictwa kulturowego regionu. Wyjątek stanowi jeden obiekt, wyłączony z użytkowania - kościół w Przeborowie, który od lat stoi w ruinie bez żadnych zabezpieczeń, a obecnie także bez stolarki okiennej. Znaczna część z badanych kościołów jest na bieżąco remontowana, a nieliczne z nich w XXI wieku latach zostały

poddane kompleksowej konserwacji lub częściowej rewitalizacji. Ochrona zabytków podjęta w ostatnim dziesięcioleciu zdołała uratować tylko część dawnej spuścizny.

Artykuł prezentuje dwie typologie drewnianych kościołów na terenie województwa lubuskiego: pierwsza uwzględnia kryterium rodzaju zastosowanej konstrukcji a druga dzieli zasoby na siedem grup badając kompozycję architektoniczną kościołów oraz charakteryzując każdy typ osobno.

Drewniana architektura sakralna w pewnym stopniu stanowi zróżnicowane rozwiązania, tworząc dużą grupę budynków często bez wyraźnych cech stylowych. Do rejestru zabytków z terenu województwa lubuskiego wpisanych zostało 451 kościołów. Są to zabytki reprezentujące wszystkie epoki i style. Należy zauważyć, że aż 52 obiekty to zabytki architektury drewnianej. Tworzą one trzy grupy kościołów drewnianych, które są zbudowane w konstrukcji zrębowej lub szachulcowej, niekiedy w systemie mieszanym, łączącym obydwie układy konstrukcji.

Istnieje spora grupa nierozpoznanych kościołów drewnianych, które wyłączono z badań. Należy pamiętać, że nie wszystkie drewniane kościoły do chwili obecnej zostały wpisane do rejestru zabytków, więc należy się spodziewać, że podana liczba ok. 50 obiektów jest znacznie większa, więc w przyszłości listę kościołów drewnianych województwa lubuskiego trzeba będzie wydłużyć, jeżeli nie ulegną katastrofom budowlanym lub całkowitej korozji biologicznej.

Największa ilość kościołów drewnianych znajduje się w północnej i środkowej części województwa lubuskiego: w powiecie gorzowskim - 10 kościołów szachulcowych, w powiecie świebodzińskim - 4 lub 5 kościołów zrębowych i 4 lub 5 kościołów szachulcowych (precyzja ilościowa nastąpi po badaniach dendro-chronologicznych konstrukcji kościoła w Niedźwiedziu), w powiecie sulęcińskim - 6 kościołów szachulcowych, w powiecie strzelecko-drezdeneckim i 5 kościołów szachulcowych. Natomiast najmniejsza ilość kościołów drewnianych występuje w powiatach południowych: nowosolskim i wschowskim, po jednym w każdym z nich. Warto podkreślić, że najstarsze XIV-wieczne kościoły zrębowe i później przebudowane są zlokalizowane jedynie w powiecie świebodzińskim (Tab. 1).

1.1. Obecny stan wiedzy

Literatura naukowa związana z architekturą drewnianą na terenie województwa lubuskiego jest skromna. Aktualne publikacje prezentują fragmentaryczne badania nad architekturą sakralną, ewentualnie nad ich otoczeniem - układami wiejskimi i urbanistycznymi. Znaczna część tego skromnego dziedzictwa kulturowego dotychczas nie znalazła się w strefie zainteresowań badaczy, historyków architektury i sztuki, konserwatorów zabytków.

Do opracowań o charakterze monograficznym, syntetycznie traktujących o dziedzictwie kulturowym regionu, należy praca zbiorowa pod redakcją Michała Sczanieckiego i Stanisławy Zajchowskiej „Ziemia Lubuska” pochodząca z 1950 roku oraz „Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą”. Ta druga to praca zbiorowa pod redakcją Zdzisława Kaczmarczyka i Andrzeja Wędzkiego z 1970 roku. Zabytkową architekturę południowej części województwa wraz z jego stolicą przedstawił Stanisław Kowalski w publikacji „Zabytki województwa zielonogórskiego” z 1987 roku. Przywołując powyższe twierdzenia, że kościoły drewniane w większości są zlokalizowane w części północnej i środkowej regionu, należy zauważyć, że ta lokalizacja nie pokrywa się z obszarem badawczym S. Kowalskiego poza wyjątkiem zabytków Zielonej Góry. Próba przybliżenia wybranych zabytków dawnego województwa zielonogórskiego jest publikacja Iwony Peryt-Gierasimczuk „Czas architekturą zapisany” wydana w 1998 roku, która scharakteryzowała wartość historyczną zabytków tego regionu. Wśród obecnych badaczy zabytków Ziemi Lubuskiej jest trzech autorów zajmujących się problematyką historyczno-konserwatorską, m.in.: Izabela Ciesielska, Wojciech Eckert i Barbara Bielinis-Kopeć, która od 2005 roku pełni funkcję Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze. Jest autorką tekstu pt. „Charakterystyka zabytków architektury województwa lubuskiego”, w którym kilka akapitów opracowania dotyczy architektury drewnianej (dalej w skrócie: strona WUOZ w Zielonej Górze). Dzięki lubuskiej Konserwator od początku XXI wieku wydaje się „Lubuskie Materiały Konserwatorskie” (dalej w skrócie: LMK), w których prezentowane są regionalne zabytki oraz zagadnienia ich ochrony. W 2015 roku ukazała publikacja Barbary Bielinis-Kopeć pt. „Prace

remontowo-konserwatorskie w kościele pw. Św. Rodziny w Sękowicach” (LMK, 2015, t. 12), a w 2021 roku artykuł pt. „Kościoły szkieletowe w krajobrazie kulturowym łęgów warciańskich” (LMK, 2021, t. 19), W tym samym tomie czasopisma badacze Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Ulrich Schaaf i Maciej Prarat, w artykule pt. „Historia przekształceń budowlanych kościoła przysłupowego w Kalsku z lat 1692–93 w świetle badań architektonicznych” (LMK, 2021, t. 19), przedstawili swoje badania na temat rozwarstwienia chronologicznego z podziałem na cztery fazy budowy tego wyjątkowego kościoła drewnianego ziemi lubuskiej. Także w tym tomie architekci Ksawery Czyński i Artur Suszek przedstawili autorskie opracowanie pt. „Inwentaryzacja elementów konstrukcyjnych kościoła pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Kłępsku” (LMK, 2021, t. 19), z pokazaniem stratygrafii układów konstrukcji zrębowej i szachulcowej wykonanej w formie kompleksowej i nowoczesnej dokumentacji pomiarowej jako zapis kompleksowej dokumentacji powykonawczej zrewaloryzowanej świątyni w randze Pomnika Historii. W tej zbiorowej publikacji 2012 roku znalazł się także artykuł Iwony Ciesielskiej pt. „Architektura pierwszej połowy XX wieku w Zielonej Górze” (LMK, 2012, t. 19). Z kolei Wojciech Eckert wniósł swój wkład teoretyczny i praktyczny w konserwację zabytków, gdy w 2011 roku w artykule przeglądowym wydanym przez Politechnikę Krakowską przedstawił autorskie zaangażowanie badawczo-konserwatorskie w ratowaniu zabytkowej architektury sakralnej pt. „Kościoły drewniane województwa lubuskiego. Trwałość architektury gwarancją trwałego ducha”. Prawie encyklopedyczne opracowanie na temat architektury drewnianej wpisanej do rejestru zabytków na tym obszarze opracowała Małgorzata Szymańska-Dereń, pracownik Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Zielonej Górze. Korzystając z bezpośredniego dostępu do archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w 2009 roku napisała publikację pt. „Kościoły zrębowe i szkieletowe województwa lubuskiego” (Eckert, 2011). Czasopismo „Przestrzeń i Forma” wydało we wcześniejszym numerze 50 artykuł przeglądowy autorki Haliny Rutyny na temat „Wartości historycznej dziedzictwa kulturowego architektury drewnianej w Zielonej Górze”, w tym: architektury sakralnej, zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej i willowej na terenie stolicy Ziemi Lubuskiej (Rutyna, 2022). Pomimo zaprezentowanego stanu wiedzy podjęty temat nadal pozostaje szerokim polem badawczym, pilnie wymagającym badań naukowych. Aktualny skromny stan badań wynika z faktu, że zabytkowa architektura województwa lubuskiego pozostawała po II wojnie światowej poza obszarem kompleksowych badań. Był to wynik trzech czynników. Po pierwsze: region ten był traktowany jako peryferyjny, skomplikowany, więc trudny do badań, gdyż charakteryzował się niejednorodną przeszłością historyczną. Po drugie: posiadał obce – niemieckie dziedzictwo kulturowe. Po trzecie: w regionie przez dziesięciolecia brakowało ośrodka naukowo-akademickiego, który promieniowałby na całe województwo i mobilizował do działań badawczych i konserwatorskich.

1.2. Cel badań

Celem badań jest określenie typologii sakralnej architektury drewnianej na terenie województwa lubuskiego, określenie skali zasobów, charakterystyka cech formalnych kościołów zrębowych i szkieletowych, wartości architektury drewnianej, która powstała w różnych okresach historii. Artykuł akcentuje wartość zabytkowej konstrukcji, która ma znaczny wpływ na kształt bryły i sposób zdobnictwa, np. oszalowanie czy kratownice zewnętrznych elewacji kościołów, charakterystyczne dla konstrukcji zrębowej lub szkieletowej w architekturze sakralnej na terenie województwa lubuskiego.

W artykule zaprezentowano kilkanaście realizacji zrębowych i ryglowych kościołów lubuskich, które zostały uszeregowane w siedmiu grupach formalnych, najczęściej podzielonych na dwie podgrupy (np. II A i II B), przyjmując jako podstawowe kryterium porządkowania układ planu kościoła powiązany z kompozycją bryły obiektu. W przypadku każdej grupy i w przypadku poszczególnych rozwiązań należy zauważyć harmonijne powiązanie urbanistyczno-architektoniczne, ilustrujące wzajemne oddziaływanie kościoła i otoczenia na historycznie ukształtowany krajobraz. Fundamentalnym celem współczesnej ochrony zabytków jest zachowanie szeroko rozumianego krajobrazu kulturowego. *Jego nieodłącznym elementem i najściślej z nim zintegrowanym jest architektura drewniana, współtworząca go od zarania dziejów* (Szałygin, 2013, s. 283).

1.3. Metoda badań

Dla osiągnięcia celów badawczych przeprowadzono analizę wstępną, umożliwiającą podział na grupy, określając typologię na bazie dwóch kryteriów: typu konstrukcji i układu przestrzennego architektonicznej bryły. Zastosowano:

- wstępny podział – według zastosowania systemu konstrukcyjnego;
- szczegółowy podział, w której analiza wybranych przykładów skupia się na rozwoju zewnętrznej formy architektury drewnianej. Owe formy pojawiły się pod wpływem warunków lokalizacyjnych, historycznych, społeczno-politycznych, oraz obowiązujących w danej epoce architektonicznych mód.

Zastosowano implementację, korzystając z metody studiów przypadków. Przegląd rozwiązań przykładowych kościołów drewnianych podzielony jest na części tematyczne, gdzie każda część opisuje zabytki architektury danego typu architektury drewnianej. Ponadto wykonano analizę literatury przedmiotu, analizę odniesień do teorii architektury drewnianej, urbanistyki i miejskiego krajobrazu z architekturą wybudowaną w drewnianym szkieletcie lub dekorowaną drewnem. Badania teoretyczne zostały poparte studiami przypadków i analizami wykonanymi w ich lokalizacji (*in situ*) oraz procesem oceny w zestawieniach porównawczych. Badane obiekty zostały wybrane na podstawie wcześniej sformułowanej klasyfikacji architektury drewnianej z terenu ziemi lubuskiej.

Podjęty temat nadal pozostaje szerokim polem badawczym, pilnie wymagającym badań naukowych. Dotychczasowy skromny stan badań wynika z faktu, że zabytkowa architektura województwa lubuskiego pozostawała poza obszarem kompleksowych badań. Był to wynik dwóch czynników. Po pierwsze: po II wojnie światowej ziemię lubuską traktowano jako region peryferyjny, charakteryzujący się niejednorodną przeszłością historyczną i obcym dziedzictwem kulturowym. Po drugie, przez dziesięciolecia nie było na tym terenie silnego ośrodka naukowego, akademickiego i artystycznego, który promieniowałby na całe województwo, mobilizując do badań naukowych oraz działań konserwatorskich przy konkretnych zabytkach.

2. TRADYCYJNA TECHNIKA KONSTRUKCJI ZRĘBOWEJ, SZACHULCOWEJ I RYGLOWEJ

We wczesnym średniowieczu dominowała konstrukcja zrębowa. Jednak, na terenie województwa Lubuskiego jeszcze w XVII wieku powstawały kościoły zrębowe (w Boryszynie, Nowej Wiosce i Niedźwiedziu). *W późnym średniowieczu pojawiła się technika ryglowa. Szachulec był szczególnie popularny w XVII-XIX wieku w budownictwie alpejskim, ale i w całej Europie Zachodniej. Na terenie Polski szachulec znalazł szerokie zastosowanie na terenach wiejskich i miejskich ziem północno-zachodnich, zwłaszcza na Pomorzu* (Rutyna, s. 353). Była to dobra technologia dla rozwoju architektury, wznoszonej szybko, tanio, z dostępnego materiału i prostymi narzędziami, w technice budowlanej sprawdzonej od wieków. Upowszechnienie się budownictwa szkieletowego, w tym szachulcowego, wynikało z ekonomii budowania, gdyż budownictwo zrębowe wymagało zdecydowanie większej ilości drewna.

Architekturze i budownictwu drewnianemu od sześciu wieków służyły i nadal służą nieprzebrane zasoby naturalnego budulca na obszarach zielonych, bogatych w lasy i puszcze. Zielona Góra nie tylko z nazwy jest zielona, ale posiada w bliższym i dalszym otoczeniu kompleksy leśne: Bory Zielonogórskie, Puszcę Lubuską, Bory Dolnośląskie. W dawnych wiekach istotną była swoboda pozyskiwania materiału budowlanego i umiejętność jego obróbki prostymi narzędziami, przy jednoczesnym niedoborze kamienia na terenach nizinnych. Owe uwarunkowania determinowały powszechność drewnianego budownictwa, rozwój form i detalu architektury oraz wykształcenie się cech regionalnych i ponadregionalnych, ważnych dla całej kultury europejskiej.

2.1. Konstrukcja zrębowa

Konstrukcja zrębowa, zwana także wieńcową, była przeznaczona dla budowania ścian z bali. Ściana składa się z ułożonych poziomo belek drewnianych łączonych na zrąb wieńce w narożach (węglach). Belki zachodziły na siebie w rogach na zakładkę, dzięki odpowiednim wycięciom. Charakterystyczną cechą większości takich budynków są wystające w rogach końce belek, tak zwane

ostatki. Długość ścian wieńcowych wahała się od 4 do 6 m, a kształt bali był zróżnicowany. Stosowano: okrągłaki, połowizny, belki prostokątne lub prostokątne ze ściętą krawędzią. Pomiędzy belkami są szczeliny ok. 2 cm, które dawniej wypełniano mchem, słomą, sznurem, pakułami, strużynami lub wrzosem. Belki od strony zewnętrznej miały sfazowane kanty, co ułatwiało proces uszczelnienia. Belki leżące na sobie łączyły się na ogół dębowymi kołkami – tyblami, chroniąc je przed przesunięciem. Belki stropowe lub krokwie opierały się na najwyższej belce ściany wieńcowej tzw. balu oczepowym. W przypadku stosowania belek o małej szerokości długie ściany mają tendencję do wypaczania się. Aby temu zapobiec stosowano co 3-4 m (najczęściej w połowie rozpiętości ściany) pionowe, obustronne kleszcze, tzw. lisice, ściągnięte ze sobą śrubami albo przez wzmocnienie złącza na kołki na odcinkach międzywęglowych (Tłoczek, 1980, s. 35). W ten sposób budowano domy i kościoły w czasach słowiańskich. Ta technologia kontynuowana jest do dzisiaj w regionach o bogatych tradycjach ciesielskich, np. na Podhalu, Kurpiach i w Ukrainie.

2.2. Konstrukcja szachulcowa

Szachulec często bywa określany terminami: „fachwerk” lub „fachówka”, zapożyczonymi z języka niemieckiego. Konstrukcja szachulcowa jest typem drewnianej ściany szkieletowej, gdzie pionowe elementy podporowe tworzą słupy, a poziome elementy rygle; na dole leży podwalina, a pod okapem oczep. Do tego w narożnych polach dochodzą współlistniejące komponenty skośnie ułożone – zastrzały i miecze. Połączone ze sobą części, tworzą szkielet nośny budynku, w którym poszczególne pola kratownicy wypełniano szczapami, plecionkami z witek łoży lub łądyg trzciny. W rezultacie tej specyficznej techniki budowlanej powstawała architektura z elewacjami w ‘kratkę’, szachownica o dość regularnych polach, zbliżonych do kwadratu. Pola wypełnione gliną z sieczką, zwykle otynkowane na biało i zrytmizowana ciemnymi słupami, belkami, ukośnymi zastrzałami, wykonanymi najczęściej z drewna dębowego.

2.3. Konstrukcja ryglowa

Z pruskim kręgiem kulturowym kojarzony jest również termin „mur pruski”, który niewłaściwie jest identyfikowany z szachulcem. W przypadku muru pruskiego pola między ryglami wypełnione są cegłą ceramiczną (bywa, że jest ona otynkowana), a nie gliną. Błędna interpretacja typu ściany pojawia się, gdy mur pruski jest otynkowany, wówczas z daleka trudno odróżnić go od szachulca. Częściej jednak, zwłaszcza w piśmiennictwie pomorskim czy zachodniopomorskim, używa się ogólnego terminu „budownictwo ryglowe” lub „słupowo-ryglowe”, potocznie zwane „ryglówka”. *Ryglowa technika budowy obiektów architektury to tworzenie ścian, których szkielet wykonany jest z drewna, najczęściej dębowego lub sosnowego, a jego wypełnienie stanowiła cegła ceramiczna lub surowa (niewypalana), względnie glina* (Nowakowski i Witek, 2012, s. 7). Rozpoznanie przez eksperta rodzaju budulca, a także sposobu jego obróbki umożliwia rozpoznanie datowania zabytkowego obiektu.

3. UWARUNKOWANIA LOKALIZACYJNO-HISTORYCZNE ROZWOJU ARCHITEKTURY DREWNIANEJ W WOJEWÓDZTWIE LUBUSKIM

Województwo lubuskie to terytorium, w skład którego wchodziły ziemie o różnej przynależności historyczno-geograficznej, a co za tym idzie o różnorodnej i bogatej spuściznie dziejowej zachowanej w materialnym dziedzictwie kulturowym. Są to tereny Śląska, Wielkopolski, Dolnych Łużyc, Marchii Granicznej i Marchii Brandenburskiej. Przynależność poszczególnych obszarów do różnych państwowości oraz przemiany religijne wywarły ogromny wpływ na architekturę sakralną dzisiejszego województwa lubuskiego. Od początku XVI wieku (okres rodzenia się ruchu reformatorskiego) większa część regionu podlegała trzem państwom, które w różny sposób traktowały kwestie wyznaniowe i kwestie wolności religijnej. *Ziemię wschowską, międzyrzecką i babimojską cechowała tolerancja religijna. Silne poparcie dla kościoła katolickiego widoczne było na terenach należących do Habsburgów, czyli dawny powiat zielonogórski i północna część powiatu świebodzińskiego. Wpływ protestantyzmu zaznaczył się na terenach podległych Hohenzollernom, tj. ziemia torzymska, powiat gorzowski, strzelecko-drezdenecki oraz krośnieński* (Eckert, 2011, s.111).

Dawni rzemieślnicy przechwytyjąc wzorce państw i historycznych regionów ościennych, potrafili zachować miejscową tradycję. W ten sposób wykreowali indywidualną, odrębną metodę kształtowania form o niepowtarzalnych cechach, godną zarówno ochrony, jak i rozpowszechniania. Charakterystyczny typ budownictwa wznoszonego w konstrukcji ryglowej, spotykany na ziemi lubuskiej, stanowi niepodzielną część wspólnej tradycji architektury drewnianej. *Architektura zrębowa, potem szachulcowa i ryglowa, jako wzorzec zapożyczony „z importu z Zachodu”, wzbogacił różnorodność rodzimego budownictwa drewnianego i inspirował nowymi wzorami do stapienia się z lokalną tradycją. Przez kilka wieków trwał proces ciągłej rotacji stylistycznej w poszukiwaniu nowej jakości architektury drewnianej i udoskonalonych metod budownictwa drewnianego* (Rutyna, 2022, s. 353).

Stolica województwa lubuskiego leży na dawnym międzynarodowym szlaku drogowym i kolejowym łączącym Skandynawię z południem Europy. Miasto historycznie jest częścią Dolnego Śląska, leżąc na jego północnej granicy. Dlatego główne związki kulturowe łączą ją z Głogowem, Legnicą, Świdnicą i Wrocławiem. Szczególnie przykład konstrukcji ryglowej wypełnianych ziemią znajdują się w sąsiednich obszarach - na Dolnym Śląsku oraz Wielkopolsce. W ciągu wieków wykształciły się różne techniki budownictwa regionalnego, typowego dla danych obszarów niezależnie od zmieniających się granic. Zielona Góra jako miasto śląskie wchodziła w skład rejencji legnickiej stanowiącej część pruskiej Prowincji Śląskiej. W okresie pruskim powstała więc z Wielkopolską (zwłaszcza z Koźuchowem) i Kujawami, gdzie występowały spore zasoby budownictwa ryglowego. Najślabze kontakty miasto miało z Warszawą i Krakowem, ale doskonale z Brandenburgią, gdy w 1618 roku ziemia lubuska została częścią unijnego państwa brandenbursko-pruskiego, a od 1701 Królestwa Prus. W XVII wieku region ucierpiał z powodu wojny trzydziestoletniej. Szczególnie trudną okazała się sytuacja po wojnie trzydziestoletniej, która przyniosła duże kontrybucje i zniszczenia, co pogłębiło proces pogarszania się materialnych warunków życia chłopów i uczyniło go zjawiskiem powszechnym, co miało także wpływ na budowę sakralne. Od 1741 roku region znajdował się w granicach Królestwa Pruskiego, a w 1871 znalazł się w granicach Cesarstwa Niemieckiego. W XVIII i XIX wieku Prusy stawały się najsilniejszym państwem Rzeszy (Historia Zielonej Góry, 2012, t. 1, s.123).

Zmiany polityczne zaistniałe w maju 1945 roku sprawiły, że niemiecki region przeobraził się w polską ziemię lubuską, w pewnym sensie wracając do mentalności słowiańskich Lubuszan. W wyniku repatriacji zmieniła się ludność miasta, jego kultura, wzorce kulturowe, estetyczne, przestrzenne. Sprawdzone tradycyjne metody budowlane, często powtarzalne rozwiązania projektowe i wykonawcze mają dzisiaj wpływ na przyjęcie lub odrzucenie wartości cudzego nieznanego dziedzictwa kulturowego oraz na techniki i strategie konserwatorskie.

Dziedzictwo kulturowe może mieć różny zakres znaczeniowy. Ten sam obiekt może stanowić ważną wartość dla jednej grupy mieszkańców, dumnej ze swojego dziedzictwa, a dla drugiej społeczności może być czymś niezrozumiałym i obcym. Ta znaczeniowa dwoistość dotyczy także drewnianego dziedzictwa kulturowego na ziemi lubuskiej. W związku z dynamicznym rozwojem turystyki kulturalnej, co warto wykorzystać w zarządzaniu obcej spuścizny, a w szczególności zmian w podejściu i wzmacnianiu nowych rozwiązań zarządzania dziedzictwem kulturowego (Rutyna, 2022, s. 351). Dlatego dziś większość historycznych budynków wzniesionych w konstrukcji drewnianej, o różnej funkcji sakralnej, kulturalnej, turystycznej, potrzebuje pilnej ingerencji konserwatorskiej w celu zachowania w dobrym stanie relikwów oryginalnej, wernakularnej architektury (Arlet P. 2022, s.13). Jest to konieczne, aby następne pokolenia mieszkańców ziemi lubuskiej mogły ją poznać i korzystać z lokalnej odmiany budownictwa drewnianego.

4. STAN ZACHOWANIA DREWNIANEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Obecny stan zachowania drewnianych kościołów w województwie lubuskim jest zróżnicowany. Po II wojnie światowej protestanckie zbory adaptowane zostały na świątynie katolickie, co w niektórych przypadkach spowodowało konieczność reorganizacji i wprowadzenia nowego wyposażenia do ich wnętrza. Powojenna kondycja budowli sakralnych w porównaniu z innymi obiektami

zabytkowymi na terenie województwa lubuskiego była dobra. Podjęte renowacje stanowiły zazwyczaj działania cząstkowe, prowadzone zazwyczaj nie dość energicznie. W ostatnich dekadach XX wieku wyraźnie pogorszył się stan techniczny wielu lubuskich kościołów drewnianych. Prezentowane w artykule badane przykłady świadczą o tym, że w grupie 52 zabytkowych drewnianych kościołów znajdujących się na terenie województwa lubuskiego, [...] *duża część może być zagrożona katastrofą budowlaną. Z zewnątrz prezentują się dobrze. Pobielone ściany, zakonserwowane, ciemne drewno sprawiają wrażenie, że obiekty te są w dobrym stanie technicznym. Jednak, na podstawie zaprezentowanych przykładów widać, że często bywa inaczej. Renowacja wnętrza tych świątyń, konserwacja wyposażenia, sprzętów, rzeźb, obrazów, polichromii będzie mogła się odbywać tylko wtedy, gdy zapewniona zostanie konstrukcjom tych kościołów odpowiednia trwałość* (Eckert, 2011, s.114). W chwili obecnej kondycja techniczna wielu budowli budzi zastrzeżenia, przede wszystkim ze względu na liczne ogniska korozji biologicznej (owady, grzyby, pleśnie). W najbliższym czasie niezbędne będzie przeprowadzenie ekspertyz technicznych i mikologicznych we wszystkich kościołach drewnianych posiadających nowożytną metrykę. Ekspertyzy dadzą określenie stopnia zużycia technicznego konstrukcji. Na podstawie szczegółowej diagnozy może powstać szczegółowy projekt wykonawczy napraw i wzmocnienia zabytkowych struktur, program prac konserwatorskich ratowania drewna, ewentualnie elementów tynkowych, murowanych i kamiennych oraz wewnętrznych malatur wykonanych na drewnianym podłożu. Głównym celem jest przekazanie następnym pokoleniom jest drewnianych autentyków drewnianych świątyń, zabytkowych programów ikonograficznych i oryginalnego wyposażenia świątyń wraz z jej konstrukcjami, aby przetrwały kolejne setki lat. Kościoły drewniane w województwie lubuskim stanowią grupę obiektów o wyjątkowych walorach historycznych, artystycznych i naukowych. Dlatego konieczne jest pilne zintensyfikowanie prac badawczych związanych z tą grupą zabytków.

5. TYPOLOGIA I SPECYFIKA KOŚCIOŁÓW DREWNIANYCH NA TERENIE ZIEMI LUBUSKIEJ

W wiekach średnich na terenie Ziemi Lubuskiej powstały budynki sakralne zrębowe, konstrukcyjnie jednorodne. Później, licząc od XVI wieku przebudowywano istniejące kościoły, w wyniku czego powstawała konstrukcja mieszana, w których konstrukcja zrębowa była łączona z szachulcową. Natomiast w XVII wieku głównie stosowano jednorodną konstrukcję szachulcową, a nieco później – na przestrzeni XVIII i XIX wieku niekiedy łączono konstrukcję szkieletową z konstrukcją murowaną cegły. Kościoły na zewnątrz zdobiono charakterystycznym wzornictwem: pionowym odeskowaniem (najczęściej elewacje wieży), kratami drewnianych pól zgodnie z podziałem i rysunkiem konstrukcji szkieletowej, z zastrzałami lub bez nich oraz elewacyjną fakturą tynkowaną lub ceglana.

W badaniu podjęto próbę wyodrębnienia rodzajów architektury i budownictwa drewnianego wśród podstawowych typów budowli sakralnych, stanowiących bazę kształtowania przestrzeni miejskiej i wiejskiej. Analiza studiów przypadków przybliży ideę drewnianej architektury zrębowej i szachulcowej, aby w ten sposób wskazać i docenić konstrukcyjne piękno, skalę budownictwa drewnianego i scharakteryzować cechy lokalnego zdobnictwa architektury drewnianej. Są to obiekty budowlane reprezentujące szerszą grupę o podobnym statusie, istniejące od wieków w przestrzeni publicznej miast i wsi. Ów status to z jednej strony walory estetyczne, dostrzegane przez mieszkańców, a z drugiej rozwiązania techniczne poparte dbałością o zachowanie trwałości i czystości wykorzystanego drewna – podstawowego tworzywa zabytkowej architektury zrębowej, szachulcowej i niekiedy ryglowej z ceramicznym wypełnieniem – pruskiego muru.

5.1. Pierwsza typologia uwzględnia kryterium rodzaju konstrukcji

5.1.1. Pierwszą grupę badanych kościołów – w podstawowym podziale typologicznym – tworzą cztery lub pięć zabytków wzniesionych w konstrukcji zrębowej. Są to kościoły: w **Kosieczynie** z lat 1389-1417, **Chlastawie** z 1637 roku, **Boryszynie** z 1648 roku, **Nowej Wiosce** z 1670 roku i **Niedźwiedziu** – prawdopodobnie pochodzący z XV wieku.

Należy podkreślić, iż wszystkie wymienione w tej grupie obiekty zlokalizowane są w pobliżu siebie, na terenie jedynie powiatu świebodzińskiego.

5.1.2. Drugą grupę badanych zabytków tworzą zaledwie trzy kościoły, ale wyjątkowe w swojej wartości historycznej i architektonicznej: w **Kłępsku, Kalsku i Trzebulach**. Od XVII wieku istnieją w układzie „hybrydowym” – mieszanym. Budowano je w dwóch etapach: początkowo jako konstrukcja zrębowa, później częściowo przebudowana i połączona z nową konstrukcją szkieletu drewnianego (szachulcową). Był to efekt późniejszych przebudów dokonywanych m. in. po pożarach w XVII-XVIII wieku. Do trzeciej grupy zabytków należą dwa wyjątkowe kościoły: pierwszy pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Kłępsku i drugi pw. św. Bartłomieja Apostoła w Kalsku. *Zachowana do dziś zachodnia ściana kościoła w Kłępsku została wydatowana metodą dendrochronologiczną na okres pomiędzy 1367-1377* (Szymańska-Dereń, 2009, s. 45; NID 2017).

5.1.3. Trzecią, czwartą, piątą, szóstą i siódmą grupę łącznie i zarazem największy zbiór, w liczbie 44 zabytków – badanych kościołów szachulcowych stanowią kościoły wykonane w technologii szkieletu drewnianego, czasem z wypełnieniem ceglanym. Kościoły szachulcowe zlokalizowane są przede wszystkim w północnej i środkowej części województwa lubuskiego.

Były budowane w dwóch okresach: jako wczesne w XVII – 1 poł. XVIII wieku oraz późne w 2 poł. XVIII- XIX wieku. Są to budynki stawiane najczęściej na miejscu wcześniejszych budowli, jako nowo wzniesione lub odbudowywane po pożarach. Doskonałym przykładem są kościoły szachulcowe, m.in. w **Przynotecku, Gralewie, Chwałowicach, Świerkocinie, Krobielewie, Okszy, Sękowicach** i wiele innych. Do kilku z nich w XIX wieku dobudowano wieże (Eckert, 2011, s. 111), najczęściej od strony zachodniej.

Poniżej zaprezentowano najwybitniejsze i najbardziej charakterystyczne rozwiązania zabytków spośród trzech grup typologicznych.

Pierwszą grupę typologiczną reprezentują następujące zabytki:

Kościół w Kosieczynie (grupa I)

Najstarszym w tej grupie jest kościół w Kosieczynie (Ryc. 1). *Przez wiele lat trwały spory związane z określeniem daty budowy świątyni. Wątpliwości budziły informacje zawarte w przedwojennej literaturze niemieckiej mówiące o roku 1406 jako roku budowy kościoła. Nawet autor tzw. białej karty założonej dla zabytku przy dacie tej postawił znak zapytania* (Karty WUOZ). *W ostatnich latach uzyskano odpowiedź na to i inne pytania. Zlecone przez Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków badania dendrochronologiczne dały interesujące wyniki* (Bielinis-Kopeć, 2015). Przeprowadzone w 2006 roku badania pozwoliły określić datę budowy kościoła w Kosieczynie na rok 1389. Wówczas uznano go za najstarszy kościół o konstrukcji zrębowej w całej Europie. W rezultacie potwierdzono, że *najbardziej prawdopodobną datą budowy świątyni jest rok 1389, jako pewnik można przyjąć przełom XIV i XV stulecia* (Szymańska-Dereń, 2009, s. 50). Stawia to ten obiekt w szereg najbardziej wartościowych kulturowo drewnianych kościołów wzniesionych w konstrukcji zrębowej w Polsce (Eckert, 2011, s.111).

Więźbę dachową kościoła w Kosieczynie wykonano w 1417 roku z drewna ściętego pomiędzy 1406 a 1416 rokiem. Wieża, która była dotychczas datowana na XVIII wiek, wzniesiona została w 1431 roku (Szymańska-Dereń, 2009, s. 51). Eckert uważa: *W ciągu setek lat konstrukcja ta była wielokrotnie przerabiana i zmieniana. Największe zmiany zostały wprowadzone w trakcie wykonywania sklepienia pozornego. Wycięto wtedy fragmenty belek wiązarowych aby uzyskać przestrzeń dla tej konstrukcji. Spowodowało to utratę sztywności więźby. Siły rozporowe, które były skutkiem tych modernizacji, powodowały odchylanie się ścian świątyni na zewnątrz. Znacznym odkształceniom i deformacją uległa więźba dachowa. W połowie XX wieku ściany wzmocniono stalowymi ceownikami, w końcu podparto ścianę południową, najbardziej odchyloną od pionu, ukośnie zamontowanymi stalowymi dwuteownikami. Zabezpieczenia te powstrzymały dalszą destrukcję, jednak ich wygląd szpecił piękną zabytek. Taki sposób zabezpieczenia konstrukcji ścian świątyni traktowany był jako tymczasowy. Na nowo wzmocnioną konstrukcję. Dlatego niedawno powstał oryginalny projekt wzmocnienia i usztywnienia konstrukcji dachu. System stalowych linek zawieszonych na jętkach i krokwiach do którego podwieszono obcięte końcówki belek wiązarowych skutecznie wyeliminował przyczyny powodujące odkształcanie ścian i dachu. Jego dużą zaletą jest to, że jest niewidoczny z zewnątrz. Tymczasowe stalowe wzmocnienia i podpory zostały usunięte.* (Eckert,

2011, s.114). Prace konserwatorskie w kościele w Kosieczynie zostały ukończone w 2011 roku. Odrestaurowany zabytek z odzyskanymi elementami dawnego wyposażenia z pewnością obecnie jest piękniejszy i odzyskał prawdziwy blask swojego dawnego bogactwa.

Kościół w Chlastawie (grupa I)

Drewniana świątynia w Chlastawie (Ryc. 2) wraz z dzwonnica i cmentarzem stanowią unikatowy zabytkowy zespół sakralny. Wzniesiona w 1637 roku świątynia w Chlastawie Jej bryła powtarza układ wcześniejszego, pochodzącego z 1493 i spalonego w roku 1635 kościoła, z charakterystycznym, unikatowym otwartym, wspartym na jednym słupie, wiązaniem dachu na podciągu. i jest najstarszym zachowanym wielkopolskim drewnianym kościołem protestanckim (Skowron, 2014). W Chlastawie, do XVI wieku, w miejscu obecnie istniejącego filialnego kościoła pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny, stała drewniana kaplica. Do dziś istniejący kościół w Chlastawie powstał na potrzeby kultu ewangelickiego zboru, w sytuacji, gdy protestanci stanowili ograniczoną w swych prawach i zagrożoną mniejszość. Dlatego budowla ta należała do tzw. kościołów granicznych, wznoszonych przez protestantów w miejscowościach przygranicznych. Miały one umożliwić uczestnictwo w nabożeństwach prześladowanym współwyznawcom z pobliskiego Śląska.

Budowa nowego kościoła - jak informuje data na belce nad ołtarzem - ukończona została w 1637 roku, ale prace nad wyposażeniem wnętrza trwały przez następne dziesięciolecia. Kościół nadal posiada oryginalną konstrukcją więźby dachowej, którą wsparto na jednym słupie. Strukturę wykonano w konstrukcji zrębowej a zewnętrzne elewacje oszalowano deskami. W 1655 roku przerwę w pracach spowodował najazd szwedzki na Polskę i szkody wyrządzone przez wojska brandenburskie. Świątynia została splądrowana, wówczas zrabowano chrzcielnicę i dwa dzwony. Pastor musiał uciekać, a następny przybył dopiero w 1660 roku. Lata następne to jednak okres bogaty w dary i fundacje, dzięki czemu *wnętrze zyskało bogaty wystój i wyposażenie, m. in. ufundowaną w 1680 polichromię, która pokryła elementy otwartej konstrukcji dachowej oraz udekorowała wyposażenie (Historia kościoła w Chlastawie, 2014). W roku 1690 została wzniesiona drewniana dzwonnica wraz z bramą, zaś w 1692 dobudowano zakrystię. W XIX wieku obiekt popadł w ruinę, z której podźwignął go dopiero remont przeprowadzony w latach 1907-11, podczas którego dobudowano emporę organową i wieżę. Mimo późniejszych przekształceń zarówno architektura obiektów, jak i wystrój i wyposażenie kościoła zachowały unikatowy charakter. Największy wpływ na stan zachowania obiektu miał pogarszający się stan pokrycia dachowego kościoła (Skowron, 2014).*

W 2014 roku rozpoczął się kapitalny remont konserwatorski więźby dachowej oraz wymianie zdegradowanego pokrycia dachowego z klepki na łupany gont. Kolejny etap prac konserwatorskich rozpoczął się w 2015 roku i miał na celu zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytkowej obiektów. Prace te miały pozytywny wpływ na stan techniczny i walory estetyczne zabytków oraz na chronione wartości obiektu. *Z uwagi na fakt, iż kościół i dzwonnica w Chlastawie są cennymi zabytkowymi architektury drewnianej, o skomplikowanej, zarówno pod względem architektoniczno-budowlanym, jak i konserwatorsko-technologicznym, strukturze i konstrukcji, wymagają one przeprowadzenia specjalistycznych zabiegów o charakterze prac konserwatorskich, nie zaś typowych robót budowlanych. Prowadzona inwestycja przyczyni się zarówno do poprawy stanu technicznego cennego drewnianego kościoła, jak i do zabezpieczenia jego unikatowego wystroju (Skowron, 2014).*

Kościół w Boryszynie, Nowej Wiosce i Niedźwiedziu (grupa I)

Do dzisiaj w oryginalnej zrębowej konstrukcji zachowały się trzy XVII-wieczne kościoły: w Boryszynie, Nowej Wiosce i Niedźwiedziu.

Pierwszą świątynię w **Boryszynie** w średniowieczu zbudowali joannici (Szymańska-Dereń, 2009, s. 10), który w okresie wczesnej reformacji (w roku 1520) stał się kościołem ewangelickim. W 1648 w miejsce tej budowli wzniesiono obecny kościół, także na potrzeby zboru protestanckiego. Do prostokątnej sali od północy dołączono dwa przedsionki w konstrukcji szkieletowej, a od południa murowaną zakrystię i szkieletową obudowę klatki schodowej. Pół wieku później od zachodu dobu-

dowano do korpusu nawowego drewnianą wieżę (1690 rok), założoną na planie prostokąta, pokrytą trójspadowym dachem i zwieńczoną smukłą iglicą.

Kościół w **Nowej Wiosce** otrzymał oszalowane wszystkie fasady, a wieża wykonana w konstrukcji drewnianej została wtopiona w zachodnią część korpusu kościoła, pokryta gontem i zakończona podwójnym barokowym cebulastym hełmem przedzielonym ażurową latarnią.

W kościele zlokalizowanym we wsi **Niedźwiedź** badania historyków i wstępne badania architektoniczne wskazują na wczesnośredniowieczną konstrukcję zrębową. Ostatecznie, wzniesiono kościół w konstrukcji zrębowej lub szkieletowej (brak rozstrzygnięcia z powodu braku badań dendrochronologicznych konstrukcji drewnianej), z prostokątną salą i dużą przybudówką mieszczącą obszerną zakrystię i klatkę schodową. W rezultacie po wszystkich rozbudowach plan kościoła przyjął formę litery „L”, pokryty przełamany dwuspadowym dachem, a na przecięciu się kalenic usytuowano oszalowaną wieżę ze szpiczastym hełmem. Kluczowa jest kwestia odkrycia datowania i rodzaju jego konstrukcji, który Eckert zalicza do tego typu obiektów w konstrukcji zrębowej (Eckert, 2011, s.110). Inni badacze nie wspominają o tym fakcie. Na przykład Szymańska-Dereń stwierdza: *Ze źródeł można wnioskować, że kościół w Niedźwiedziu istniał już w XV wieku i dalej pisze, że zabytek powstał po 1740 roku jako zbór ewangelicki i był wzniesiony w konstrukcji szkieletowej z wypełnieniem ceglany* (Szymańska-Dereń, 2009, s. 72-74). Rozstrzygnięcie tej kwestii może przynieść wynik badania dendrochronologicznego, które pozwoli na precyzyjne określenie czasu budowy kościoła i jednocześnie potwierdzenie, że jest on piątym reprezentantem w pierwszej grupie typologicznej.

Do drugiej grupy typologicznej – biorąc pod uwagę kryterium rodzaju konstrukcji - zaliczono trzy kościoły „hybrydowe” wzniesione w systemie mieszanym zrębowo-szachulcowym: **w Kłępsku, Kalsku i Trzebulach.**

Kościół w Kłępsku (grupa II)

Do reprezentacyjnych przykładów trzeciej grupy lubuskiego budownictwa drewnianego należy świątynia pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Kłępsku (Ryc. 3). W świetle powyższego wspomnianego badania dendrochronologicznego stwierdzono, że: *przebudowie nie uległa tylko zachodnia ściana szczytowa, która zachowała swój pierwotny charakter. Dotychczas sądzono, że oryginalny stan zachowania miała również wschodnia ściana szczytowa z charakterystycznym oknem szczelinowym, lecz datowanie drewna każe wiązać ją z późniejszą przebudową kościoła. Bryła złożona z nawy głównej i prezbiterium powiększona została o późniejsze przybudówki* (Eckert, 2011, s.113). Pozostałe ściany przebudowano w XVI wieku w konstrukcji ryglowej. Z tego okresu pochodzi jedno z piękniejszych na naszym terenie wnętrze sakralnych z bogatym późnorenansowym wystrojem i wyposażeniem. Od 1567 do 1945 roku pełniła funkcję ewangelickiego kościoła parafialnego. Pierwotnie w całości drewniana, została przebudowana w 1581 roku. Z tego okresu pochodzi jedno z piękniejszych na naszym terenie wnętrze sakralnych z bogatym późnorenansowym wystrojem i wyposażeniem.

Po pojawieniu się w Kłępsku pierwszego pastora w 1576 roku, w ramach przystosowania świątyni do obrządku luterańskiego podjęto przebudowę bocznych ścian prezbiterium oraz zmianie uległa konstrukcja ściany północnej i południowej ze zrębowej na szachulcową, z ceglany wypełnieniem pół. Stanowiły one solidniejszą podporę dla wewnętrznych empor, charakterystycznych dla protestanckiej przestrzeni sakralnej. Kościół otrzymał najbogatsze wyposażenie spośród wiejskich kościołów ziemi lubuskiej. Jest wyposażony w nieprzeciętnej wartości oryginalne dzieła sztuki malarstwa, rzeźby i rzemiosła artystycznego odgrywa istotną rolę zarówno w wymiarze materialnym jak i duchowym. Wśród bezcennego wyposażenia wnętrza wymienić należy późnogotycki tryptyk z figurą Madonny z Dzieciątkiem, polichromie stropów o tematyce biblijnej, wykonane w latach 1610–1613, snycerkę i malowidła empor, chrzcielnicę (1581), ambonę (1614), chór muzyczny, stalle oraz nagrobki. Poewangelicka świątynia w Kłępsku, ze względu na wyjątkowy gotycko-renesansowy wystrój, jest rzadko spotykanym zabytkiem sztuki sakralnej zarówno w lubuskim regionie jak i w Polsce. Na szczęście w ostatnich 10 latach udało się naprawić i wzmocnić stan techniczny tej budowli, który jeszcze w 2011 budził spore zastrzeżenia, przede

wszystkim ze względu na liczne ogniska korozji biologicznej (owady, pleśń), (Eckert, 2011, s.113). W ostatniej dekadzie w krótkim czasie dokonano kompletnie rewaloryzacji zabytku. Dzięki naprawie i wzmocnieniu konstrukcji wspaniałe wyposażenie świątyni wraz z jej konstrukcją przetrwał kolejne jeszcze setki lat. Ponadto historyczna wartość tego wyjątkowego zabytku została współcześnie uhonorowana, gdy 15 marca 2017 roku Prezydent RP uznał drewniany kościół w Kłępsku za *Pomnik Historii* (GW, 27.09.2019).

Kościół w Kalsku (grupa II)

Drugi kościół, który zasługuje na szczególną uwagę ze względu na mieszaną konstrukcję drewnianą, to świątynia pw. św. Bartłomieja Apostoła (Ryc. 4), stojąca do dziś w centrum wsi Kalsko. *W roku 1688 w Kalsku wybuchł pożar, który zniszczył większość zabudowań i świątynię* (Szymańska-Dereń, 2009, s. 40). Nowa została wzniesiona w konstrukcji zrębowej w 2 połowie XVII wieku i konsekrowana w 1669 roku. Jest budowlą salową z wyodrębnionym prostokątnym prezbiterium. Prawdopodobnie w wieku XVIII po zewnętrznej stronie kościoła wykonano nowe ściany w konstrukcji ryglowej zachowując wewnętrzną konstrukcję zrębową. Prawdopodobnie w wieku XVIII po zewnętrznej stronie kościoła wykonano nowe ściany w konstrukcji ryglowej zachowując wewnętrzną konstrukcję zrębową (LMK 2019).

Kościół w Trzebulach (grupa II)

Do trzeciej grupy zabytków początkowo wzniesionych w konstrukcji zrębowej należy owalny kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Trzebulach (Ryc. 5), który został wzniesiony na planie oktagonu. Jego centralna część otrzymała konstrukcję zrębową, a XIX-wieczna przybudówka kruchty konstrukcją szachulcową, co kontrastuje z rysunkiem szachulcowych białych pól obrysowanych ciemnym drewnem. Jego rotunda została odeskowana, a potem w XIX wieku został wzbogacony o szachulcową kruchtę z charakterystycznym rysunkiem na elewacji – kratownic drewnianego szkieletu. Były one budowane w dwóch etapach: pierwotnie w konstrukcji zrębowej, później częściowo przebudowanej i połączonej z nową konstrukcją szkieletową. Był to rezultat późniejszych przebudów wykonanych np. po pożarach na przestrzeni XVII - XVIII wieku.

Kościół w Sękowicach (grupa VII B)

Szachulcowy kościół pw. Świętej Rodziny w Sękowicach (Ryc. 6) prawdopodobnie został zbudowany w 2 połowie XVII wieku na miejscu starszej świątyni (Szymańska-Dereń, 2009, s. 114). Założono go na rzucie ośmioboku, z prostokątną zakrystią od wschodu, z kruchtą i wejściem do empory od południa. Posiada ośmospadowy dach z tamburem i latarnią. Z oryginalnego wystroju sakralnego wnętrza zostały zachowane renesansowe nagrobki, barokowy ołtarz oraz chrzcielnica z 2 połowy XVII wieku (Garbacz, 2011). W 1813 roku miał miejsce remont kościoła, następny był na początku XX wieku, a ostatnią gruntowną renowację ukończono w latach 2007-2014, ratując obiekt przed katastrofą budowlaną (Bielinis-Kopeć, 2015). Pod koniec lat 80. XX wieku przy kościele znajdowała się osiemnastowieczna dzwonnica wzniesiona w konstrukcji drewnianej, oszalowana i nakryta namiotowym dachem (Garbacz, 2011), która później niestety została rozebrana. Owalny kościół w Sękowicach stanowi jedną z najciekawszych pod względem architektonicznym budowli szachulcowych województwa lubuskiego.

Trzecią grupę typologiczną reprezentują 44 kościoły szachulcowe, w tym: świątynie wczesne (grupa III-VII) i kościoły późne (grupa III-VIII).

Kościół szachulcowe wczesne (grupy III-VII)

Kościół wczesne budowane w konstrukcji szachulcowej niekiedy były wznoszone w konstrukcji ryglowej z wypełnieniem ceglanym, w konstrukcji tzw. pruskiego muru. Ich powstanie wiąże się z potrzebami zaspakajania nowego kultu religijnego jako świątynie protestanckie wzniesione w duchu reformacji na przestrzeni XVII i pierwszej połowy XVIII wieku. Wczesne rozwiązania szachulcowych zborów protestanckich reprezentują m.in. kościoły salowe: w **Żelechowie** (z 1648 roku) ozdobionego drewnianą, oszalowaną i smukłą wieżą zlicowaną z zachodnią częścią korpusu,

Lubiechni Małej (wzniesiony w 1669 roku), z trójkondygnacyjną, oszalowaną wieżą dobudowaną od zachodu w 1818 roku, **Rybakach** (z 1677 roku), **Gralewie** (z 1708 roku), poniżej szczegółowo opisany kościół w **Przynotecku** (z 1728 roku), **Wysokiej** – korpus nawowy z lat 1730-1735, a wieża wyjątkowo jest nieco wcześniejsza, bo pochodzi z 1719 roku, **Rudnej** (z 1708 roku), **Janczewie** (z lat 1732-1735). Oryginalną bryłę otrzymał centralny kościół w **Sękowicach**, który powstał w miejscu wcześniejszego zniszczonego podczas wojny trzydziestoletniej (po 1650 roku), (Szymańska-Dereń, 2009, s. 114).

Kościół szachulcowe późne (grupy III-VII)

Późne realizacje kościołów szachulcowych tworzą odrębną podgrupę nieco innych w formie kościołów zlokalizowanych w obszarze starego dorzecza Warty. Powstały po kolonizacji zainicjowanej przez króla Prus – Fryderyka II. Wówczas nastąpił wzrost demograficzny, a w konsekwencji w drugiej połowie XVIII wieku, a zwłaszcza na przełomie XVIII i XIX wieku pojawiło się wzmożone zapotrzebowanie na nowe obiekty kultu budowane już w zmienionej formie. W wyniku tych społeczno-historycznych procesów w 1755 roku powstał kościół w **Pniowie**. Został wzniesiony na planie prostokąta z trójbocznie zamkniętym prezbiterium z muru pruskiego. W 1758 roku w **Bojadłach** zbudowano świątynię na planie wydłużonego ośmioboku, z wieżą od zachodu. W 1776 roku w **Kończynie** założono na planie prostokąta z dwoma kruchtami przy ścianach bocznych. Kościół w **Świerkocinie** pochodzi z lat 1846-1848, jednak w 1895 roku przemurowano cegłą ścianę zachodnią, a w 1934 roku otynkowano ściany szachulcowe kompletnie zmieniając charakter architektury budowli. Kościół w **Okszy** zbudowano w latach 1862-1863 w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, w formie muru pruskiego, i wiele innych miejscowościach. Warto dodać, że w XIX wieku do kilku już istniejących kościołów szachulcowych dobudowano wieże (Eckert, 2011, s.111).

5.2. Inna typologia uwzględnia kryterium kompozycji bryły architektonicznej

Kolejna typologia - uwzględniająca kompozycję bryły zabytku - określa szczegółowy podział na inne podgrupy drewnianych kościołów. W tym przypadku analiza wybranych przykładów skupia się na rozwoju zewnętrznej formy architektury sakralnej. Owe formy pojawiły się w konkretnym czasie pod wpływem warunków lokalizacyjnych, historycznych, społeczno-politycznych, oraz obowiązujących w danej epoce architektonicznych mód.

Kościół szachulcowe tworzą kolejne grupy typologiczne: trzecią, czwartą, piątą, szóstą, siódmą oraz ósmą grupę zabytków sakralnej architektury drewnianej. Wszystkie badane obiekty drewniane wpisane są do rejestru zabytków uszeregowane w grupach typologicznych, ich lokalizacje, widoki i rzuty kościołów prezentuje Tabela 2 począwszy od grupy trzeciej do ósmej (Tab. 2).

Grupa trzecia zawiera łącznie dziesięć zabytków. Są to kościoły zbudowane w jednorodnej konstrukcji szachulcowej. W tych rozwiązaniach są wyraźne połączone dwie bryły: nawowy korpus jednoprzestrzennej sali liturgicznej pokrytej trójspadowym dachem i samonośna wieża. Charakterystyczny rysunek 'w kratkę' szkieletu drewnianego jest zawsze czytelny na wszystkich elewacjach korpusów nawowych oraz ścianach kościelnych wież. Jednak niektóre wieże zostały oszalowane listwami drewnianymi. Grupę trzecia podzielono na dwie podgrupy:

III A (cztery kościoły): w **Lipnie** – pełniącego rolę tzw. „kościółka ucieczkowego” (z połowy XVII wieku), **Rokietnicy**, który powstał 100 lat później (w 1832-1833) jako „kościół pokoju”, mają za zadanie normowanie stosunków między katolikami i ewangelikami, **Janczewie** (z lat 1732-1735), **Rzeczycy** (z 1732 rok), gdzie brakuje wysuniętego prezbiterium. We wszystkich wnętrzach kościołów są trójstronne empory;); (Karty zabytków LWKZ w Zielonej Górze).

III B (sześć kościołów): w **Świętym Wojciechu** (prawdopodobnie z 1768 roku), **Radzikowie** (z 1712 roku), **Międzylesie** (w latach 1742-1747), **Pniowie** - wzniesiony w 1755 roku na planie prostokąta z trójbocznie zamkniętym prezbiterium, **Bojadłach** - zbudowany (w 1758 roku) na planie wydłużonego ośmioboku, z wieżą od zachodu), i **Wysokiej** (korpus nawowy z lat 1730-1735, a wieża wcześniejsza z 1719 roku), gdzie prezbiterium we wszystkich kościołach jest trójboczne. Jedynie w kościele w Bojadłach do prezbiterium dostawiono zakrystię z wyjściem zewnętrznym. Wszystkie kościoły mają korpusy w układzie salowym, z emporami. Są założone na planie

wielobocznym z dostawioną wieżą – niezależną konstrukcyjnie lub nieznacznie wtopioną w bryłę korpusu nawowego (tylko w kościele w Wysokiej); (Karty zabytków LWKZ w Zielonej Górze).

Kościół pw. Matki Bożej Królowej Polski w Radzikowie (grupa III B)

Sakralna budowla nie jest obiektem najbardziej cennym spośród 52 drewnianych kościołów województwa lubuskiego. Jednak ze względu na zły stan techniczny zniszczona została jej oryginalna szachulcowa konstrukcja. Szczelny tynk zewnętrzny i okładziny wewnętrzne przyspieszyły proces korozji biologicznej konstrukcji drewnianej. Kościół w Radzikowie wzniesiono w 1712 roku w konstrukcji szachulcowej. Niemiecka literatura przedmiotu czasami podaje wiek XV. Możliwe, że już w tym czasie istniał we wsi kościół, jednak z pewnością nie w miejscu obecnej świątyni. Argumentem za taką hipotezą może być fakt, że do lat 90. XX wieku w nowym kościele znajdował się gotycki, ołtarz szafkowy, być może przeniesiony ze starszego kościoła. Niestety bezcenne rzeźby zostały skradzione. Ostatnio jednak pojawiła się nadzieja na ich odzyskanie. Szybkie podjęcie prac remontowych na początku XXI wieku uratowało świątynię przed awarią jej konstrukcji. Dzięki tej interwencji przywrócony został równocześnie pierwotny wygląd kościoła, zarówno na zewnątrz jak i wewnątrz. *Wiosną 2009 roku rozpoczęto remont świątyni. Wymieniono ok. 45% skorodowanego drewna na nowe. Wzmocniono więźbę dachową, wymieniono pokrycie na nowe. Rozebrano zakrytą ukazując techniczny obiekt, grożącą katastrofą budowlaną, niezbędne było podjęcie szybkich kroków aby obiekt uratować. Jednocześnie przywrócono mu dawny wygląd (Eckert 2014, s. 113).*

Grupa czwarta zawiera sześć kościołów wzniesionych w jednorodnej konstrukcji szachulcowej o układzie salowym. Założone są na planie prostokąta z przystawionymi wieżami zbudowanymi w konstrukcji ryglowej. Jest to najliczniejsza grupa kościołów szachulcowych. Występują dwie podgrupy:

IV A - trzy kościoły założone na planie regularnego prostokąta z dostawionymi wieżami: w **Rudnej** (z 1708 roku), **Przynotecku** (Fig. 8), (z 1728 roku), **Santocznie** (z lat 1782-1819), gdzie wieżę wyjątkowo dostawiono do podłużnej elewacji północnej (Karty zabytków LWKZ w Zielonej Górze).

IV B - trzy kościoły na planie prostokąta zamkniętego wielobocznie od strony prezbiterium: w **Lu-biechni Małej** (wzniesiony w 1669 roku, z wieżą dobudowaną od zachodu w 1818 roku), **Chociczu** (Fig. 9), (prawdopodobnie powstał w 1687 roku, a wieżę dostawiono dopiero na początku XX wieku) i trzeci w **Mostkach** (z 1832 roku); (Karty zabytków LWKZ w Zielonej Górze). Dwa pierwsze kościoły mają wschodnie zamknięcie trójboczne, a kościół w Mostkach czworoboczne, ale o niewielkim zróżnicowaniu kątów nachylenia ścian na planie prezbiterium.

Wszystkie budowle w tej grupie posiadają elementy ceglane: murowane wieże lub szkieletowe wieże z wypełnieniem z czerwonej cegły (tzw. muru pruskiego). Niektóre kościoły posiadają elementy kamienne (np. cokół podmurówki) lub murowane z czerwonej cegły – np. frontowe – szczytowe ściany zachodnie.

Kościół w Przynotecku (grupa IV A)

Świątynia protestancka w Przynotecku (Ryc. 8) była budowana już od 1621 roku w północno-wschodniej części przestrzeni rozrzuconej zabudowy wsi, na terenach pobagiennych, dlatego w 1633 roku doszło do zalania łąk nadwarciańskich (Szymańska-Dereń, 2009, s. 94). Nowy kościół wzniesiono ok. 100 lat później - w 1728 roku. Korpus nawowy, pierwotnie protestanckiego zboru, zbudowano na planie prostokąta w układzie salowym, w konstrukcji szkieletowej z wypełnieniem ceglanym. Po wojnie, po przejściu kościoła przez katolików, ekspozycja zewnętrznych elewacji została zmieniona. Wówczas część ścian otynkowano na biało. W trakcie ostatnich remontów konstrukcja szkieletu drewnianego została wyraźnie wyeksponowana. Budowla jest orientowana z wyodrębnionym niskim i niewielkim prostokątnym prezbiterium. Wewnątrz kościoła zachowane są empory. Korpus nawowy otrzymał trójspadowy dach, a przybudówki dwuspadowe przekrycia. Pierwotnie świątynia prawdopodobnie była bezwieżowa, jednak pod koniec XVIII wieku od strony zachodniej dostawiono konstrukcyjnie niezależną prostopadłościenną dwukondygnacyjną wieżę dzwonnicy wykonaną z czerwonego muru pruskiego, z drewnianymi żaluzjami węższej nadstawy wieżowej przykrytej piramidalnym czterospadowym daszkiem.

Piątą grupę tworzy jedenaście zabytków sakralnych budowanych w jednorodnej konstrukcji szachulcowej o układzie salowym z wychodzącą z korpusu wieżą zachodnią lub środkową, gdzie całość wykonana w konstrukcji ryglowej. We wszystkich rozwiązaniach ich zachodnie wieże wychodzą z dachu korpusu nawowego.

V A (pięć obiektów) – są to budowle założone na planie regularnego prostokąta, zamknięte od wschodu prosto, a od zachodu połączone z wieżą ryglową z wypełnieniem ceglany lub ceramiczną lub postawioną na cokole z kamienia polnego. Są to zabytki: w **Gądkowie Małym** (z 1780 roku) – tu konstrukcja szkieletowa została kompletnie ukryta pod warstwą tynku jedynie wieża odeskokowana wychodząca z połaci dachu świadczy o metodzie budowania, **Pielicach** (z przełomu XVIII/XIX wieku), o czym świadczy murowany w czerwonej cegle masyw zachodni, **Przeborowie**, opuszczony, bezimienny kościół i bez rozpoznanej historii, który od lat stoi w ruinie (z lat 1715-1763), **Starym Polichnie** (po pożarze w 1826 do 1850 roku) i **Chartowie** (Fig. 10 a,b) – który powstał na miejscu starszego (w 1828 roku), a 90 lat później od zachodu dobudowano kruchtę (Karty zabytków LWKZ w Zielonej Górze).

V B (siedem obiektów) – podgrupę reprezentują kościoły w jednorodnej konstrukcji szachulcowej o układzie salowym, założone na planie prostokąta zamkniętego wielobocznie od strony prezbiterium. Są to kościoły w: **Karwinie** (z 1711 roku), **Radachowie**, **Żelechowie** (z 1648 roku z drewnianą wieżą nad zachodnią częścią korpusu), **Gorzycy** (z 1736 roku, odbudowany po pożarze w 1777 roku), **Gralewie** (z 1709 roku), **Pożrzadle** (z 1760-1766, a wieża została dopiero w 1859 roku), **Rybakach** (z 1677 roku); (Karty zabytków LWKZ w Zielonej Górze).

Grupa szósta zawiera siedem kościołów w jednorodnej konstrukcji szachulcowej, z których kilka w XIX wieku przebudowanych w konstrukcji murowanej od strony zachodniej. Są planowane w układzie prostokątnej sali liturgicznej z emporami wewnątrz.

VI A (trzy kościoły): **Brzeźno** (z 1867 roku), **Mosina** (z 1780 roku), **Oksza** (z lat 1862-1863). Są zbudowane w układzie prostokątnej sali kościoła bez wieży. Sale zaplanowano w formie prostokąta z pięciobocznym węższym prezbiterium i niekiedy małą kruchtą. Prawie wszystkie ściany zewnętrzne są wypełnione ceglami w kolorze czerwonym.

VI B (cztery kościoły): w **Chwałowicach** (z 1790 roku), **Lubiatowie** (z 1736 roku), **Święrkocinie** (w latach 1846-1848 i w 1895 roku, kiedy szkieletowa ściana zachodnia została zamieniona na murowaną) i **Kołczynie** (zbudowany w 1776 roku) na planie prostokąta z dwoma gankami przy ścianach bocznych.

Grupa siódma zawiera pięć kościołów budowanym w jednorodnej konstrukcji szachulcowej. Mają układ salowy kościoła bez wieży. korpus na planie prostokąta z wielobocznym prezbiterium o szerokości nawy lub na planie regularnego ośmioboku z przybudówkami.

VII A (trzy kościoły): w **Grabowie** (z 1757 roku), **Witaszkowie** (z 1749 roku), **Krobielewie** (prawdopodobnie powstał na przełomie XVII i XVIII wieku); (Karty zabytków LWKZ w Zielonej Górze).

VII B (dwa kościoły): w **Lubięcinie** (w latach 1742-1747) i **Sękowicach** (prawdopodobnie został zbudowany w 2 połowie XVII wieku), (Ryc. 6); (Karty zabytków LWKZ w Zielonej Górze).

Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Witaszkowie (grupa VII A)

Kościół zbudowano w 1749 roku w konstrukcji szachulcowej. Kościół w Witaszkowie nie wyróżnia się niczym szczególnym w regionie. Jest raczej typowym przedstawicielem tego typu świątyń. Warto jednak przypomnieć, że przez długi czas uznawany był za średniej klasy, niewielki, jednoprzestrzenny kościół murowany, bo nie przeprowadzono żadnych badań architektoniczno-konserwatorskich. Dopiero kilka lat temu na skutek działań atmosferycznych i naturalnego zużycia technicznego odpadł fragment tynku na fasadzie zewnętrznej. Dzięki temu ujawniła pierwotną formę ściany południowej., zauważono jego prawdziwą strukturę i przynależność do grupy drewnianych zabytków. Jest to obiekt wzniesiony na rzucie prostokąta z trójbocznie zamkniętą częścią prezbiterialną. Zwartą bryłę świątyni nakrywa dwuspadowy dach z czworoboczną sygnaturką. Jeszcze niedawno kościół ten uchodził za obiekt murowany. Cementowo-wapienny tynk tzw. baranek zasłaniał całkowicie konstrukcję szachulcową od zewnątrz, a płyty pilśniowe twarde pokryte

tapetą stanowiły wykończenie ścian wewnętrznych. Podczas ostatniego remontu zrekonstruowano stolarkę okienną i drzwiową. Oszalowano wieżę, a jej dach uzyskał cebulowe zwieńczenie, zakończone mosiężną kulą i krzyżem. Zewnętrzne tynki cementowo-wapienne zostały skute. Nowe tynki, o właściwościach fizycznych i mechanicznych podobnych do tynków wapiennych, położono tylko na pola wypełniające przestrzeń drewnianego szkieletu. Konstrukcja drewniana została zakonserwowana.

Grupa ósma zawiera trzy świątynie w niejednorodnej konstrukcji szachulcowej i nietypowych układach przestrzenno-konstrukcyjnych. Zostały one określone jako „inne nietypowe, jednostkowe rozwiązania kościołów, które stanowią wyjątki od powtarzalnych prostych układów”. Nietypowe rozwiązania architektoniczne stanowią wyjątki od powtarzalnych układów przedstawionych powyżej. Grupę tworzą trzy kościoły: w **Osiecznicy** (z 1816 roku), **Stare Drzewce** (z lat 1599-1738; podczas remontu w 1930 roku nastąpiła wymiana konstrukcji ściany szachulcowej na murowaną), (Ryc. 11) i w **Zielonej Górze** (z lat 1746-1748), (Ryc. 13 a,b); (Karty zabytków LWKZ w Zielonej Górze.

Kościół pw. Matki Bożej Częstochowskiej w Zielonej Górze (grupa VIII)

Maryjny kościół w Zielonej Górze został wzniesiony w obrębie murów miejskich stolicy województwa lubuskiego w latach 1745-1748 jako zbór ewangelicki. Nowe wezwanie kościoła ustalono po II wojnie światowej, gdy obiekt stał się kościołem katolickim.

W historię miasta i zabytku wpisane są napięcia między protestantami i katolikami. Z czasem protestanci umocnili swoją pozycję także w Zielonej Górze i postanowili założyć dużą gminę ewangelicką. To ona ufundowała największy kościół w konstrukcji szachulcowej, który do dziś stoi w centrum miasta. Do tego sukcesu przyczynił się zbieg okoliczności, gdy w 1741 roku, miasto jak i cały Dolny Śląsk, zostało zajęte przez Prusy. Prusacy wprowadzili tolerancję religijną i pozwolili na budowę protestanckiego kościoła parafialnego o nazwie 'Zum Garten Chrystus' (Do ogrodu Chrystusa). Historycy twierdzą, że w tym czasie Polacy katolicycy byli w mieście dyskryminowani (Weczerka H. 1995, s. 166). Warto podkreślić, że pomimo wielu napięć wyznaniowo-narodowych, każda z waśnionych grup wniosła swoje wzorce kulturowe, którymi manifestowała – własną lub zapożyczoną od państw ościennych - odmienną tradycję budowlaną, pozostawiając twórczy wkład w stylistykę architektoniczną i technikę budownictwa drewnianego.

Kościół ewangelicki otrzymał dogodne położenie pod budowę na północnych obrzeżach Starego Miasta. Działka pod kościół to dawny browar i ogród należący do S. Schutza (Szymańska-Dereń M. 2009, s. 135). Obecne otoczenie kościoła to zwarte tereny mieszkalne śródmieścia z kamienicami szczytowymi, a od strony zachodniej – budynek plebani. Od strony wschodniej znajduje się przestrzeń publiczna, częściowo pokryta zielenią wysoką, która łączy owalną ulicę biegnącą wokół kościoła z terenem obiektów kulturalnych Filharmonii Zielonogórskiej.

Świątynię założono na planie krzyża greckiego z prezbiterium skierowanym na wschód (Ryc. 12a). Kościół jest orientowany, co stanowi wyjątkową cechę typowego protestanckiego zboru. Budowla jest trójkondygnacyjna, gdzie dwa piętra tworzą empory, wsparte na słupach dębowych. Po wejściu do wnętrza kościoła spore wrażenie robią drewniane empory, podkreślone jasnymi pasami pełnych balustrad i z podkreśloną ciemno-brązową kolorystyką elementów konstrukcji (Ryc. 12 b). Lokalną wartość historyczną stanowi układ przestrzenny empor, horyzontalne pasmowe scalenie wnętrza kościoła. Nad głównym wejściem do kościoła znajduje się prospekt organowy, który pochodzi z 1752 roku oraz współczesne organy z początku XX wieku. Przestrzeń wnętrza za prezbiterium została zaadaptowana na sale spotkań dla wiernych.

W analizie drewnianej architektury sakralnej, a co za tym idzie typologii, nie uwzględniono **niewielkich form kaplic drewnianych**. Jednym z nich jest Kaplica Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Winnicy (Ryc. 12), która obecnie stoi przy Alinie 17 w parku obok współczesnego kościoła Podwyższenia Krzyża Świętego, wzniesiona po 1314 roku. to wotum nielicznych mieszkańców Zielonej Góry, którzy przeżyli epidemię dżumy. W tym rejonie, na południowych wzgórzach, schronili się ci, którym udało się opuścić miasto i przeczekać zagrożenie. W dowód wdzięczności za ocalenie wkrótce potem z zebranych kamieni polnych wzniesili kaplicę na wzgórzach i ścięli pobliskie drzewa. Wyjątkową wartością historyczną jest wczesnośredniowieczna metryka urodzenia z czasów lokacji miasta. Jest to niewielki parterowy budynek zbudowany w konstrukcji kamienno-drewnianej. Został

posadowiony na solidnej kamiennej podmurówce i otrzymał zwłoki poddasza. Posiada charakterystyczny nawis wychodzący z dachu oraz wysuniętą kalenicę dachu po zachodniej stronie szczytu, zbudowaną dla zakrycia ekspozycji wizerunku Madonny (Rutyna, 2022, s. 341). W drugiej połowie XIX wieku kaplica była własnością jednego z zielonogórskich winiarzy, który zmienił jej funkcję użytkową na wyszynk wina. Po upływie prawie 100 lat, w 1947 roku obiektowi przywrócono funkcję sakralną, ale w związku z wcześniejszymi wydarzeniami nie zachowało się żadne archiwalia z oryginalnej aranżacji kaplicy, a dzisiejsze wnętrze otrzymało bardzo skromny wystrój (Bielenis-Kopeć, 2007).

W analizie porównawczej warto zwrócić uwagę na inne funkcje architektury wzniesione w konstrukcji ryglowej. Do ciekawych a zarazem unikatowych w skali kraju należą domy winiarskie pochodzący ze stolicy polskiego winiarstwa, z których jeden zachowany w konstrukcji ryglowej, pochodzący z 2 połowy XVIII wieku, który z Budachowa przeniesiony został do skansenu w Ochli (Bielenis-Kopeć, 2007). *Nie zachowały się, wzmiankowane w kronikach Zielonej Góry domy winiarskie, które wznoszono na wzgórzach wśród winnic. Miały one formę drewnianych budynków gospodarczych, w których przechowywano niezbędne narzędzia i sprzęty związane z uprawą i obróbką owoców i magazynowaniem wina. Należące do bogatszych plantatorów domy łączyły funkcję gospodarczą z mieszkalną* (Bielenis-Kopeć, 2007).

Należy zauważyć, że najwięcej drewnianych kościołów wzniesiono w konstrukcji szachulcowej. Ten typ konstrukcji była przez protestantów zwany „ubogą”. Upowszechnienie się na wsi lubuskiej budownictwa szkieletowego, wynikało z ekonomii budowania, gdyż budownictwo zrębowe wymagało zdecydowanie większej ilości drewna. powstawały rezydencje o mniejszej skali, cechujące się dużym zróżnicowaniem i bogactwem form.

6. PODSUMOWANIE

Województwo Lubuskie obejmuje ziemie o różnorodnej historii i dziedzictwie kulturowym. Większość badanych kościołów była budowana dla potrzeb kultu zborów ewangelickich, natomiast w okresie powojennym została dostosowana do wymogów liturgii kościoła katolickiego.

Kościół drewniane powstałe na terenie województwa lubuskiego otrzymały plany prostokątne bez prezbiterium lub z prostokątnym lub wielobocznym prezbiterium oraz plany wieloboczne, w tym dwa doskonale centralne z bębniem i latarnią na dachu. W zestawieniu występuje grupa kościołów z wieżami szachulcowymi lub murowanymi – samonośnymi lub wychodzącymi z połaci dachu – oraz grupa kościołów bezwieżowych.

Czas budowy trzech podstawowych grup kościołów drewnianych: zrębowych, „hybrydowych” (w konstrukcji mieszanej) i szachulcowych przypada na pięć stuleci: od XIV do XIX wieku. Należy uznać, że były to w większości w wyglądzie zewnętrznej formy architektonicznej bardzo skromne świątynie, jednak z bogatym wystrojem i wyposażeniem wewnętrznym. Aranżacja sakralnych wnętrz pochodzi z późniejszych fundacji, co potwierdzają zabytki kompleksowo zbadane i doskonale rewaloryzowane w ostatnich latach XXI wieku.

Kościół drewniane w województwie lubuskim stanowią grupę obiektów o wyjątkowych walorach historycznych, artystycznych i naukowych (Ustawa 2003, art.3., Witwicki, 2007, s.77). Konieczne jest szybkie zintensyfikowanie prac badawczych związanych z tą grupą zabytków w celu zapobiegania awariom budowlanym spowodowanym korozjami biologicznymi, aby następne pokolenia miały możliwość kontaktu z sakralnym dziedzictwem kulturowym Ziemi Lubuskiej.

REFERENCES

- Arlet P. 2012. *Architektura wernakularna obszaru Morza Bałtyckiego*. Analogie, różnice, obraz ogólny, Szczecin, Wydawnictwo Uczelniane Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie. ISBN: 9788376631028 8376631020, s. 13.
- Bielinis-Kopeć B. 2007. *Charakterystyka zabytków architektury województwa lubuskiego*, Lubuski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Zielonej Górze (LWKZ-bip), WUOZ w Zielonej Górze; <https://www.lwkz.pl/page/show/id/31>; data dostępu: 16.06.2022.
- Bielinis-Kopeć B., 2015, *Kościół w Sękowicach/Schenkendorf jako przykład złożonego procesu ratowania ryglowej świątyni*, w: *Architektura ryglowa – wspólne dziedzictwo*, materiały konferencyjne, Szczecin-Expo, Szczecin, 21-23.09.2015.
- Ciesielska I. 2012. *Architektura pierwszej poł. XX wieku w Zielonej Górze. Przyczynek do badań nad problematyką konserwatorską*, Zielona Góra, w: *Lubuskie Materiały Konserwatorskie*, tom 9.
- Czas architekturą zapisany*, praca zbiorowa pod redakcją I. Peryt-Gierasimczuk, Zielona Góra 1998.
- Eckert W. 2011. *Drewniane kościoły województwa lubuskiego. Trwanie architektury gwarancją nieprzemijania ducha*, Kraków, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, w: *Czasopismo Techniczne. Architektura*, R. 108, Z. 14, 4-A1; file:///D:/Users/Halina/Downloads/EckertW_DrewnianeKoscioly.pdf; data dostępu: 20.05.2022.
- Garbacz K. 2014. *Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego tom 1.*, Agencja Wydawnicza PDN, Zielona Góra, s. 237,238. ISBN: 978-83-934885-9-9., s. 123.
- GW 2019. *Gazeta Wyborcza z 27.09.2019. Kościół w Kłępsku. Zabytki lubuskie. Pomnik Historii w Kłępsku pod Sulechowem. Ten przepiękny kościół warto odwiedzić*; <https://zielonagora.wyborcza.pl/zielonagora/7,35182,21528684,jedyny-taki-kosciol-prawdziwy-skarb-w-klepsku-pod-sulechowem.html>; data dostępu: 16.07.2022.
- Historia kościoła w Chlastawie*, <https://parafiazbaszynek.pl/historia-kosciolow-naszej-parafii/historia-kosciola-w-chlastawie>; data dostępu 26.06.2022.
- Historia Zielonej Góry*. 2012. t. 1, *Dzieje miasta do końca XVIII wieku*, pod red. Strzyżewskiego W., Zielona Góra, Oficyna Wydawnicza, ISBN: 7705052985.
- Karty LWUOZ. *Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa*, Wydawnictwo: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Biuro Dokumentacji Zabytków w Zielonej Górze przy *Lubuskim* Wojewódzkim Konserwatorze Zabytków w Zielonej Górze.
- Kowalski S., *Zabytki województwa zielonogórskiego*, Zielona Góra 1987. Lubuskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra, *Zielona Góra*.
- LMK - *Lubuskie Materiały Konserwatorskie*. 2005-2021. Pod redakcją Bielinis-Kopeć B.
- NID - serwis Narodowego Instytutu Dziedzictwa: zabytek.pl; <https://zabytek.pl/pl/objekty/klepsk-klepsk-kosciol-pw-nawiedzenia-najswietszej-maryi-panny>; data dostępu 26.07.2022.
- Nowakowski C. i Witek M. 2012. *Między słupem i rygłem*, Szczecin, Wydawnictwo: Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie. ISBN: 978-83-933448-2-6, s. 7.
- Peryt-Gierasimczuk I. 1988. *Czas architekturą zapisany*. Wydawnictwo Komitet Ochrony Zabytków Techniki. Zielona Góra.
- Rutyna H. 2022, *Wartość historyczna dziedzictwa kulturowego architektury drewnianej w Zielonej Górze*, PiF nr 50, Szczecin, DOI: 10.21005/pif.2022.50.E-02, s. 335-362.
- Skowron A. 2014. WUKZ w Zielonej Górze; link: <https://www.lwkz.pl/item/show/id/1138>; data dostępu 26.06.2022.
- Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, praca zbiorowa pod redakcją Z. Kaczmarczyka i A. Wędzkiego, Zielona Góra 1970.
- Szałygin J. 2013. *Dziedzictwo drewnianej architektury w Polsce*, Dział Ewidencji i Rejestru Zabytków, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa, *Ochrona Zabytków*, nr 1-4 (260-263), Tom LXVI, s. 283.
- Szymańska-Dereń M. 2009. *Kościół zрубowe i szkieletowe województwa Lubuskiego*, Zielona Góra. Wydawnictwo: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze. ISBN: 978-83-924669-6-3, s. 135, 136, 138.
- Tauszyński K.1997. *Budownictwo Ogólne. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne*, s. 104.

- Ustawa 2003. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. z późniejszymi zmianami, Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568.
<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20031621568>; data dostępu: 01.07.2022.
- Tłoczek I. 1980. *Polskie Budownictwo Drewniane*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Wydawnictwo Ossolineum, 1980, s. 35-39, ISBN 83-04-00678-2.
- Weczerka H. 1995. *Stände und Landesherrschaft in Ostmitteleuropa in der frühen Neuzeit*, Marburg, Verlag Herder-Institut. ISBN 3-87969-237-8, s. 166.
- Witwicki M. T. 2007, *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, Warszawa, Ochrona Zabytków, Nr 1, s. 77.
- Zabytki północnej części województwa lubuskiego*. 2004. Praca zbiorowa pod redakcją J. Lewczuka i B. Skazińskiego, Gorzów Wlkp. – Zielona Góra.
- Zabytki województwa zielonogórskiego*. 1998. Praca zbiorowa pod redakcją Peryt-Gierasimczuk, Zielona Góra, Lubuski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Zielonej Górze, s. 294.
- Ziemia Lubuska*. 1950. Praca zbiorowa pod redakcją Szczanieckiego M., Zajchowskiej S., Barciński F. (współautor), Wyd. Instytut Zachodni, Poznań.

AUTHOR'S NOTE

The author, Halina Rutyna, conducts teaching at the West Pomeranian University of Technology in Szczecin at the Department of Theory of the History of Architecture and Monument Conservation. In his research work, he deals with the issues of historical and contemporary architecture. For years he has been practicing in his own architectural design and monument conservation atelier.

O AUTORZE

Autorka Halina Rutyna prowadzi działalność dydaktyczną na Zachodniopomorskim Uniwersytecie Technologicznym w Szczecinie w Katedrze Teorii Historii Architektury i Konserwacji Zabytków. W pracy naukowej zajmuje się problematyką historycznej i współczesnej architektury. Od lat prowadzi praktykę we własnym atelier projektowania architektury i konserwacji zabytków.

Contact | Kontakt: rutyna@zut.edu.pl